

Dünya Engellilik Raporu: Türkiye’de engellilik ile ilgili konuların analizi ve fiziksel tıp ve rehabilitasyon tıp uzmanlığının katkıları

World Report on Disability: analysis of the disability issues and contributions of physical medicine and rehabilitation medical specialty in Turkey

Aydan Oral,¹ Resa Aydın,^{1,2} Ayşegül Ketenci,^{1,3} Gülseren Akyüz,⁴ Dilşad Sindel,^{1,5} Ayşe Yahman¹

¹İstanbul Üniversitesi İstanbul Tıp Fakültesi, Fiziksel Tıp ve Rehabilitasyon Anabilim Dalı, İstanbul, Türkiye

²Müdür, İstanbul Üniversitesi Engelliler Uygulama ve Araştırma Merkezi, İstanbul, Türkiye

³Başkan, Türkiye Fiziksel Tıp ve Rehabilitasyon Derneği, İstanbul, Türkiye

⁴Marmara Üniversitesi Tıp Fakültesi, Fiziksel Tıp ve Rehabilitasyon Anabilim Dalı, İstanbul, Türkiye

⁵Başkan, Türkiye Fiziksel Tıp ve Rehabilitasyon Yeterlik Kurulu, İstanbul, Türkiye

ÖZ

Engeli olan bireylerin tüm yaşam alanlarına tam ve etkin katılımını bir insan hakları konusu olarak gören “Engellilerin Haklarına İlişkin Birleşmiş Milletler Sözleşmesi”nin uygulamaya konulmasını kolaylaştırmak amacıyla hazırlanan “Dünya Engellilik Raporu” engellilerin toplumsal yaşama tam ve etkin katılımlarını ve sosyal içerilmelerini geliştirecek ulusal ve uluslararası düzeyde somut adımları belirtmektedir. Bu yazının amacı Türkiye’deki engellilerle ilgili mevcut durumu Dünya Engellilik Raporu’nda vurgulanan kavramlar ve öneriler doğrultusunda analiz etmek ve Dünya Engellilik Raporu’nun hayata geçirilmesinde ulusal seviyede Fiziksel Tıp ve Rehabilitasyon tıpta uzmanlık alanının mevcut ve potansiyel katkılarını vurgulamaktır.

Anahtar sözcükler: Engellilik; fiziksel tıp ve rehabilitasyon; Türkiye; Dünya Engellilik Raporu.

ABSTRACT

World Report on Disability was prepared to facilitate the implementation of the United Nations Convention on the Rights of Persons with Disabilities which puts forward the requirement of full and effective participation of people with disabilities in the society as a human rights issue. The Report indicates concrete steps at international and national levels to achieve this goal. The aim of this paper is to analyse the situation in Turkey with regard to disability in relation to underlined concepts and recommendations in the World Report on Disability and to emphasise the already available and potential contributions of Physical Medicine and Rehabilitation medical specialty in the implementation of this Report at the national level.

Keywords: Disability; physical medicine and rehabilitation; Turkey; World Report on Disability.

Dünya Engellilik Raporu (DER) Dünya Sağlık Örgütü (DSÖ) ve Dünya Bankası işbirliğiyle hazırlanmış, 9 Haziran 2011 günü Amerika Birleşik Devletleri New York eyaleti New York şehrindeki Birleşmiş Milletler merkezinde dünya kamuoyunun bilgisine sunulmuş, engelliliği dünya çapında resimleyen ve şu ana kadar engellilik ile ilgili hazırlanmış en kapsamlı ve en iyi kanıtları bir araya getiren önemli bir girişimdir.^[1]

Dünya Engellilik Raporu esas olarak Birleşmiş Milletler Genel Toplantısında 13 Aralık 2006 tarihinde kabul edilen “Engellilerin Haklarına İlişkin Birleşmiş Milletler Sözleşmesi (EHİBMS) (United Nations Convention on the Rights of Persons with Disabilities)”nin^[2] uygulamaya geçirilmesini kolaylaştırmak amacıyla hazırlanmıştır. Onaylayan ülkeler açısından bağlayıcı olan EHİBMS engelliliğe farklı bir bakış açısı getirmiş ve bir insan hakları konusu olarak engeli olan bireylerin topluma katılımının sağlanması gerektiğini vurgulamıştır.^[2] Dünya Engellilik Raporu Sözleşme’nin ana prensipleri olan bireylerin insanlık onuru, özerklik, bağımsızlık ve farklılıklarına, engeli olan çocukların gelişmekte olan yetenekleri ve kimliklerini koruma haklarına saygı ve engeli olan

bireylerin insan doğası ve çeşitliliğinin bir parçası olarak kabulü, ayrımcılığın önlenmesi, fırsat eşitliği, kadın ve erkek arasındaki eşitlik, erişilebilirlik [genel sağlık bakımına (Madde 25), rehabilitasyona (Madde 26), uygun yaşam standartları ve sosyal korunmaya (Madde 28), eğitime (Madde 24), iş ve istihdama (Madde 27), bilgi ve iletişim hizmetlerine (Madde 21), politik (Madde 29) ve kültürel yaşam, eğlence ve spor aktivitelerine (Madde 30) ve adalete (Madde 13) erişilebilirlik] ve toplumsal yaşama tam ve etkin katılım ve kapsanma (Madde 3)^[2] konularında yapılması gerekenleri sıralamakta, sunduğu önerilerle engeli olan bireylerin özellikle toplumsal yaşama tam ve etkin katılımlarını ve sosyal içerilmelerini geliştirecek ulusal ve uluslararası düzeyde somut adımları belirtmekte ve hedef olarak dünyadaki tüm engeli olan bireylerin insan haklarının sağlanmasını belirlemektedir.^[1] Dünya Engellilik Raporu engeli olan bireylerin dünya nüfusunun %15'ini oluşturduğunu, bu engelli popülasyonda farklı istatistiklere göre 110 veya 190 milyon bireyin önemli ölçüde engelli olup fonksiyonellik açısından ciddi güçlükler çektiğini, zaten yüksek olan engellilik prevalansının gittikçe artmakta olduğunu, engelliliğin yaşlılar, kadınlar ve sosyoekonomik düzeyi düşük olan bireyleri daha çok etkilediğini, engeli olan bireylerin daha kötü sağlık ve sosyoekonomik şartlar altında olduğunu ve sağlık, eğitim, istihdam, ulaşım ve bilişim gibi ana hizmetlere erişimde büyük güçlük yaşadıklarını kanıtlarla ortaya koymaktadır. Üç yüz yirmi beş sayfadan oluşan bir belge olan DER engeli olan bireylerle ilgili önemli konuları dokuz bölümde irdelemektedir: 1. Engelliliği anlamak, 2. Engellilik-global resim, 3. Genel sağlık bakımı, 4. Rehabilitasyon, 5. Yardım ve destek, 6. Kolaylaştırıcı çevre, 7. Eğitim, 8. İş ve istihdam, 9. İleriye doğru öneriler. Dünya Engellilik Raporu ilk bölümde engelli olmayı anlamaya yardım etmekte, diğer bölümlerde başlıklarla ilişkili dünyada mevcut verileri kapsamlı olarak analiz etmekte, son bölümde ise engellilik ile ilgili konularda önerilerle ulusal ve uluslararası seviyelerde harekete geçmeye çağrı yapmaktadır.^[1]

Bu yazının amacı DER'in her bölümündeki vurgulanan kavramlar ve öneriler doğrultusunda Türkiye'deki engellilerle ilgili mevcut/güncel durumu "hedefler", bu hedeflere ulaşmadaki "sorunlar" ve hedefler ve aradaki boşluğu kapatmak için "girişimler" alt başlıklarıyla analiz etmek ve DER'in hayata geçirilmesinde ulusal seviyede Fiziksel Tıp ve Rehabilitasyon (FTR) tıpta uzmanlık alanının mevcut ve potansiyel katkılarını vurgulamaktır.

DER 1. Bölüm: Engelliliği Anlamak

Dünya Engellilik Raporunun 1. bölümü olan "Engelliliği anlamak" konusunda ülkemizdeki hedef farkındalığın artırılması ve engelliliğe bakış açısının engeli olan bireylerin yetersizliklerine değil de yeteneklerine odaklanacak şekilde değiştirilmesidir. Bu konuyla ilişkili olarak T.C. Başbakanlık Özürlüler İdaresi Başkanlığı (bu kurum 2011 yılında Özürlü ve Yaşlı Bakım Hizmetleri Dairesi Başkanlıklarıyla birleştirilerek Özürlü ve Yaşlı Hizmetleri Genel Müdürlüğü adını almış ve T.C. Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığına bağlı merkezi bir birim olarak çalışmalarına devam etmiş ve 6462 sayılı ve 3 Mayıs 2013 tarihli kanun ile^[3] adı Engelli ve Yaşlı Hizmetleri Genel Müdürlüğü (EYHGM) olarak değiştirilmiştir^[4]) tarafından 2008 yılında gerçekleştirilmiş olan "Toplum özürüllüğü nasıl anlıyor?" temel araştırması önemli bir girişimdir (6462 sayılı ve 3 Mayıs 2013 tarihli kanun ile^[3] "özürlü" ve ilişkin terimler "engelli" ve ilişkin terimler ile değiştirilmeden önce gerçekleştirilen/mevcut çalışmalar/dokümanlar orijinal isimleriyle anılmıştır). Amacı engeli olan bireylere karşı tutum ve davranışlar hakkında ulusal seviyede kapsamlı ve güvenilir bilgiler toplamak olan bu önemli proje genel olarak engelliliğe karşı pozitif tutumları yansıtırken, konuya ilişkin önyargıları da belirtmektedir.^[5] Bu proje engellilikle ilgili daha farklı tutum değişikliklerini sağlamaya yönelik ulusal stratejiler geliştirilmesi konusunda yardımcı olacaktır. Engelli ve Yaşlı Hizmetleri Genel Müdürlüğü ve Birleşmiş Milletler Çocuklara Yardım Fonu (UNICEF) işbirliğiyle yürütülmekte olan, hedefi engelli çocukların ve onların ailelerinin toplumla aralarındaki sosyal mesafeyi azaltmak ve engelli çocukların ayrımcılığa uğramadığı daha kucaklayıcı bir toplumda yaşamalarını kolaylaştırmak olan, "Bir Sen Daha Var" projesi^[6] kapsamında gerçekleştirilen "Türkiye'de Engeli olan Çocuklara Yönelik Bilgi, Tutum ve Davranış" araştırmasında da çevresinde engelli çocuk bulunan bireylerin %53'ü engelli çocuklar hakkında çok az bilgiye sahip oldukları, özellikle zihinsel engeli olan çocuklara zarar görülebileceği algısıyla mesafeli davranıldığı ve engelli çocukların olumsuz sıfatlarla tanımlandığı belirlenmiştir.^[7] Yine engelliliği anlamak açısından bir başka önemli proje, 'Türkiye'de Özürlülüğe Dayalı Ayrımcılıkla Mücadele Projesi'dir.^[8] Bu proje kapsamında gerçekleştirilen "Özürlülüğe Dayalı Ayrımcılığın Ölçülmesi Araştırması"^[9] ve Özürlülüğe Dayalı Ayrımcılıkla Mücadele Sempozyumu,^[10] ülkemizde engelliliğe karşı ayrımcılıkla mücadele stratejilerinin belirlenmesine katkıda bulunacak girişimlerdir. 2010 yılında açıklanan araştırma sonuçlarına göre engellilerin yaklaşık üçte ikisi tanımadıkları bireylerin, %42'si kamu çalışanlarının olumsuz davranışlarıyla karşı karşıya kaldıklarını belirtirken, %39'u sağlık bakımında, %51'i eğitimde, %46'sı iş ve istihdamda, %40'ı adalete erişimde ve %53'ü toplumsal yaşama katılımında deneyimleri bazında ayrımcılığa maruz kaldıklarını düşünmektedirler; ancak, engellilerin %71.3'ü engelliliğe yönelik ayrımcılıkla

Tablo 1. DER Bölüm 1: Engelliliği anlamak

Türkiyedeki güncel durum	Fiziksel bozuklukları olan ve yardıma muhtaç/düşkün bireyler engeli olan bireyler olarak kabul ediliyor; Genel olarak engeli olan bireylere karşı pozitif tutumlar söz konusu; Engelliliğe ilişkin önyargılar mevcut; Yeteneklere değil de, bozukluklara odaklanılıyor. ^[5]
Hedefler	Farkındalığın artırılması ve engelliliğe bakış açısının değiştirilmesi, ayrımcılığın önlenmesi
Sorunlar	Spesifik bir engeli olan bireylerin ihtiyaçlarını anlamada yetersizlik; ^[5] Engelliliğe dayalı ayrımcılık ile ilgili algı (%75) ve deneyim (%68) oranı yüksek ^[9] Engeli olan bireylerin ihtiyaçları konusunda yeterince araştırma olmaması
Girişimler	“Toplum özürüllüğü nasıl anlıyor?” temel araştırması 2008. ^[5] Türkiye’de Engeli olan Çocuklara Yönelik Bilgi, Tutum ve Davranış araştırması ^[7] Türkiye’de Özürüllüğe Dayalı Ayrımcılıkla Mücadele Projesi ^[8]
Fiziksel Tıp ve Rehabilitasyonun katkıları	İstanbul Tıp Fakültesi Fiziksel Tıp ve Rehabilitasyon Anabilim Dalı, İstanbul Üniversitesi Engelliler Uygulama ve Araştırma Merkezi. XXXIV. Geleneksel Çubukçu Günleri. Türkiye’de özürüllük: Neredeyiz? Nerede olmalıyız? 11-12 Aralık 2003. ^[12]

ilgili mevzuat hakkında bilgileri olmadığını ifade etmektedirler.^[9] Ayrımcılıkla ilgili yasal düzenlemeler kapsamlı iken, bunların hayata geçirilmesi için sorumlu kurumların gereğince düzenlenmesi ve denetlenmesi ve engellilere yönelik önyargıların giderilmesi için kurumsal ve toplumsal eğitimi de kapsayan politikalar ve uygulamaların geliştirilmesinin, kültürel ve toplumsal önlemlerin önemli olduğu belirtilmektedir.^[11]

Fiziksel Tıp ve Rehabilitasyon uzmanlarının ülkemizde engelliliği anlamaya ve farkındalığı artırmaya yönelik olarak İstanbul Üniversitesi, İstanbul Tıp Fakültesi FTR Anabilim Dalı tarafından her yıl düzenlenen Geleneksel Çubukçu Günlerinde 2003, 2004 ve 2005 yılları olmak üzere üç yıl ard arda “Türkiye’de Özürüllük, Neredeyiz? Nerede Olmalıyız?”, “Türkiye’de Çocuk Özürüllüğü” ve “Türkiye’de Yaşlı Özürüllüğü” konularını ele almaları kayda değer girişimlerdir.^[12] Tablo 1’de “Engelliliği anlamak” konusundaki ülkemizdeki durum yorumlanmıştır.

DER 2. Bölüm: Engellilik-Global Resim

“Engelliliğin resmi” ile ilgili olarak engellilik prevalansı Türkiye İstatistik Kurumu, 2002 Türkiye Özürüllüklü Araştırması verilerine göre %12.29 oranla^[13] doğal olarak ülkemizde de yüksektir. Ancak 2002 yılı engelli istatistikleri engelliler ile ilgili politikaların geliştirilmesinde önemli olan “işlevsellikte güçlükler” yaklaşımıyla hazırlanmamıştır. Dünya Engellilik Raporu engellilikle ilgili ulusal ve uluslararası stratejilerin oluşturulabilmesi için ulusal engellilik istatistiklerinin geliştirilmesini ve DSÖ tarafından geliştirilen biyolojik, bireysel ve sosyal perspektiflerden bağdaşık bir bakış açısıyla bütünsel bir sağlık durumu portresi sağlayan İşlevsellik, Yetiştirimi ve Sağlığın Uluslararası Sınıflandırılması [International Classification of Functioning, Disability and Health (ICF)]’nin^[14] benimsenmesini özellikle vurgulamaktadır.^[1] Bireylerin işlevselliklerinde sosyal ve fiziksel çevrenin etkisini belirlemeye yönelik bir mekanizmayla engeli olan birey ve sosyal çevre arasındaki dinamik süreci vurgulayan ICF, engeli olan bireylerin işlevselliklerindeki güçlükleri kapsamlı olarak resimleyebilecek ve strateji geliştirilmesinde önemli veriler sağlayacak bir modeldir. Ayrıca ICF engellilik konusunda uluslararası ortak bir dil sağlama amacına da hizmet etmektedir. Ulusal engellilik istatistiklerinin geliştirilmesinde T.C. Başbakanlık Özürüllüklü İdaresi Başkanlığı 2010 yılı faaliyet raporu^[15] ve 2008-2012 Stratejik planında belirtildiği üzere^[16] ve DER’de önerildiği şekilde uluslararası sınıflamalara uygun güncel ölçütlerle karşılaştırılabilir veriler sağlamak doğrultusunda 2011 yılında örnekleme yöntemiyle seçilmiş bölgelerde hane halklarının yaklaşık %13’üne ulaşılarak engellilik ile ilgili Nüfus ve Konut Araştırması (NKA) gerçekleştirilmiştir. Bu araştırmanın sonuçlarına göre farklı engellilik durumlarında üç yaş üzeri bireylerde “ciddi güçlük çekme veya hiç yapamama” düzeyinde en az bir engeli olan nüfusun oranı %6.9 (4.876.000 kişi) olarak bulunmuştur.^[17] Bu oran/rakam, birebir olmasa da, DER’de açıklanan dünyadaki ciddi engele sahip 110 ile 190 milyon bireyin durumuna benzer engelliliği ifade etmektedir ve ciddi engellilik açısından ülkemizdeki oldukça yüksek bir oranı/rakamı belirtmektedir. Engellilikle ilgili karşılaştırılabilir veriler oluşturulması açısından Türkiye İstatistik Kurumu tarafından her iki yılda bir gerçekleştirilen Sağlık Araştırmasında da görme, duyma, yürüme, kişisel bakım ve haneye ilişkin faaliyetlerde güçlük gibi engelliliğe ilişkin sorular olmasına karşın, bu araştırma sadece 15 yaş ve üzeri bireyleri kapsaması, daha farklı ve çoklu engellilik durumlarına yer verilmemesi gibi nedenlerle ülkemizdeki engelliliğin portresini belirlemede yetersiz kalmaktadır.^[18] 5 Ekim 2012 tarihinde gerçekleştirilen Avrupa Birliği Ülkelerinde Özürüllük Konusunda Veri Toplama ve İstatistik ile İlgili Çalışmalar Çalıştayında EHİBMS’nin etkin bir biçimde uygulanmasında büyük

önem taşıyan EHİBMS'nin "İstatistikler ve veri toplama" başlıklı 31. maddesine uygun engellilikle ilgili veri toplama konusu detaylı olarak tartışılmış, uluslararası uygulamalar/öneriler paylaşılmış ve veri toplamaya yönelik yeni metodolojiler geliştirilmek amacıyla çalışmalar gerçekleştirilmesi planlanmıştır.^[19] "Bir Sen Daha Var projesi" kapsamında ICF'in kullanılması da kararlaştırılmıştır.^[6]

Engelliler konusunda uluslararası ortak bir dil sağlanması için ICF 2004 yılında Türkçeye çevrilmiş^[20] ve engelliğin ölçülmesinde temel alınması strateji olarak benimsenmiş ve ülkemizde kullanımının sağlanması için çalışmalara devam edilmesi kararlaştırılmıştır.^[15,16] Ayrıca 5 Mayıs 2006'da Marmara Üniversitesi Tıp Fakültesi FTR Anabilim Dalı ev sahipliğinde Türkiye'deki FTR Kliniklerinde ICF'in tanınması ve kullanıma geçirilmesi amacıyla DSÖ Uluslararası Sınıflamalar Ailesi İşbirliği Merkezlerinin ICF Araştırma Dalı [ICF Research Branch of WHO CC FIC (DIMDI)] tarafından ulusal ICF Çalıştayı düzenlenmiştir.^[21] Ancak ICF halen ülkemizde yaygın olarak kullanılır halde değildir. Bu konuda İstanbul Üniversitesi İstanbul Tıp Fakültesi FTR Anabilim Dalı'nda gerçekleştirilmiş olan "ICF kontrol listesinin toplum içinde yaşayan geriyatrik bir popülasyonda engelliğin değerlendirilmesinde kullanılabilirliği" başlıklı çalışma^[22] ICF'in toplum düzeyinde kullanımına örnek teşkil etmektedir. Ayrıca "ICF Sınıflaması" başlıklı ders İstanbul Tıp Fakültesi 3. yıl Öğretim Programında yer almış, Tıp Fakültesi öğrencilerinin ICF konusunda bilgilendirilmesi hedeflenmiştir.^[23] Uluslararası FTR Derneği de [International Society for Physical and Rehabilitation Medicine (ISPRM)] "ICF'in Uygulanması" isimli DSÖ İrtibat Komitesi'ne bağlı bir alt komite kurarak ICF'in kullanımının artması konusunda yoğun çaba sarf etmektedir.^[24] Engelliler hakkında kapsamlı veriler toplamak adına bir girişim de "Ulusal Özürlüler Veritabanı Projesi"dir.^[25] Çeşitli kurumlara kayıtlı engeli olan bireylere ait bilgilerin toplanacağı bu veri tabanı engellilere hizmet sağlayan tüm kamu kurumlarının bilgisine açık olacak ve bu şekilde engelliliğe ilişkin daha etkin politikalar ve organize ve planlı hizmetler oluşturmak mümkün olacaktır.

Engellilikle ilgili genel durumu tanımlayıcı önemli bir unsur da kanunlar ve mevzuattır. "Devlet sakatların korunmalarını ve toplum hayatına intibaklarını sağlayan tedbirleri alır" ifadesi Anayasamızda yer almaktadır.^[26] Ayrıca, 2010 yılı referandumunda onaylanan 5982 sayılı ve 7 Mayıs 2010 tarihli Türkiye Cumhuriyeti Anayasasının Bazı Maddelerinde Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun ile^[27] Anayasamızın 10'uncu maddesine "engelliler için alınacak tedbirlerin eşitlik ilkesine aykırı olarak yorumlanamayacağı" hükmü ile engellilerin topluma katılım hakları ve engeli olan bireylere yönelik olumlu ayrımcılık gereği Anayasal güvence altındadır.^[26]

Ülkemizde engellilikle ilgili en önemli girişim Temmuz 2005'te yürürlüğe giren "Engelliler Hakkında Kanun" (EHK)'dur.^[28] Bu kanunun ana amaçları engelliğin önlenmesi, engeli olan bireylerin sağlık, eğitim, istihdam, bakım, rehabilitasyon ve sosyal güvence alanlarındaki sorunlarının çözülmesi ve engelleri kaldırmak için önlemler alınarak engeli olan bireylerin sosyal yaşama katılımının ve günlük yaşam aktivitelerinde bağımsız olmalarının sağlanmasıdır. Bu kanunun yanı sıra, ülkemizin 30 Mart 2007 tarihinde imzaya açılan "EHİBMS"yi imzaya açıldığı tarihte imzalaması ve Sözleşmenin onaylanmasının uygun bulunduğu dair Kanunun 3 Aralık 2008 tarihinde TBMM'de kabul edilmesi^[29] Türkiye'nin engellilik konularına verdiği önemin göstergesidir. Sözleşmenin sadece bir belge olarak kalmaması için, devletin tüm organlarının tüm eylem ve işlemlerinde Sözleşme' hükümlerine uygun davranması önemlidir.^[30] Yasama, yargı, kamu kurumları ve sivil toplum kuruluşları temsilcilerine yönelik olarak konuyla ilgili odak kurum olan EYHGM tarafından "İnsan Hakları ve Engellilik Seminerleri Projesi" kapsamında düzenlenmiş olan bilgilendirme toplantıları ve uygulama rehberleri EHİBMS hükümlerinin farklı taraflarca anlaşılması bakımından önemlidir.^[31] Engelli ve Yaşlı Hizmetleri Genel Müdürlüğü ve Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı işbirliği ile 2013 yılında başlatılan "Engellilerin Haklarına İlişkin Sözleşme'nin Türkiye'de Uygulanması ve İzlenmesinin Desteklenmesi Projesi" EHİBMS hükümlerinin yerine getirilmesiyle engelli haklarındaki ilerlemenin ortaya konabilmesine fırsat sağlayacak önemli bir girişimdir.^[32] Ülkemiz 3 Aralık 2014 tarihinde kabul edilen "EHİBMS'ye Ek İhtiyari Protokolün Onaylanmasının Uygun Bulunduğuna dair kanun" ile EHİBMS hükümlerinin ihlal edildiğini bildiren başvuruların belli koşullarda kabul edilmesi, tartışılması ve karar alınması yolunu açmıştır.^[33,34] Bu önemli gelişme ile EHİBMS'nin uygulanması ve izlenmesi güçlendirilmiş olacaktır. Toplumsal Haklar ve Araştırmalar Derneği ve İstanbul Bilgi Üniversitesi işbirliğiyle gerçekleştirilen "Engelli Hakları İzleme Grubu Projesi" kapsamında izleme raporları yayınlanmakta ve bu raporlarda hak ihlalleri bildirimleri de yer almaktadır.^[35] Engelli haklarının ve engelli bireylerin karşılaştıkları hak ihlallerinin incelenmesi amacıyla Türkiye Büyük Millet Meclisi İnsan Haklarını İnceleme Komisyonu bir Alt Komisyon oluşturmuştur.^[36]

Fiziksel Tıp ve Rehabilitasyon uzmanlarının ülkemizdeki engellilik portresi ile ilgili katkısı açısından önemli bir aktivite engellilikle ilgili belki de ilk epidemiyolojik çalışmanın İstanbul Üniversitesi İstanbul Tıp Fakültesi

FTR Anabilim Dalı tıpta uzmanlık öğrencileri tarafından 1990 yılında tez çalışması olarak gerçekleştirilmiş olması ve bu çalışmalarda o zamanki en güncel sınıflama olan “ICIDH”^[37] kullanılmış olmasıdır.^[38]

Dünya Engellilik Raporu yukarıda sözü edilen ICF’in benimsenmesi, ulusal engellilik istatistiklerinin geliştirilmesi ve karşılaştırılabilir veriler sağlanması konularının yanı sıra çevresel faktörlerin engellilik üzerine etkilerinin daha iyi anlaşılmasını sağlayacak araştırmalara ihtiyaç olduğunu, engellilerin yaşam kalitesini belirlemeye yönelik daha fazla kalitatif araştırmaya gereksinim olduğunu ve aynı zamanda engellilikle yaşamının getirdiği ilave maliyetlerin, engellilik nedeniyle oluşan üretim kaybı ve engellilik programlarına ayrılan kamu harcamalarının ve bunların maliyet-fayda ve maliyet-etkinlik analizlerinin yapılmasının gereğine işaret etmektedir.^[1] Ülkemizde engellilik ile ilgili kapsamlı proje, programlar ve düzenlemeler nispeten yeni ve EHİBMS’deki yükümlülükleri yerine getirmeye yönelik olarak idari ve politik düzeyde kapsamlıdır. Engellilerin Haklarına İlişkin Birleşmiş Milletler Sözleşmesi’nde yer alan her bir hükmün uygulanması için kabul edilmiş politika ve programlar olmakla birlikte, bunların ana hedef olan engellilerin topluma tam ve eşit katılımlarına nasıl yansıdığını belirleyen verilere gereksinim vardır. Bu programların geliştirilecek yeni araçlarla ve uygun göstergeler/endikatörlerle başarısını ölçecek çalışmalara ve özellikle maliyet-fayda analizlerine ve sonuçta iyi uygulamaların uluslararası düzeyde paylaşımı önemlidir. “Engellilerin Haklarına İlişkin Birleşmiş Milletler Sözleşmesi’nin Türkiye’de Uygulanması ve İzlenmesinin Desteklenmesi Projesi” kapsamında uluslararası standartlara uygun göstergelerin oluşturulması öngörülmüştür.^[32] Engellilerin Haklarına İlişkin Birleşmiş Milletler Sözleşmesi’nin uygulanmasının sonucu olarak engelli haklarında ilerlemenin göstergelerle ortaya konmasıyla engellilerle ilgili gerçek kazanımların ulusal resmi-ni/güncel durumunu görmek mümkün olabilecektir.

Fiziksel Tıp ve Rehabilitasyon tıp branşı “engellilik deneyimi yaşayan veya yaşaması muhtemel olan bireylerin çevre ile etkileşim içinde en uygun fonksiyon görmelerini sağlamayı ve sürdürmeyi mümkün kılmayı hedefleyen tıpta uzmanlık alanı” olarak tanımlanmakta ve “fonksiyon görme/işlevsellik tıbbi” olarak anılmaktadır.^[39] Sağlık sorunlarına çevresel faktörleri de göz önüne alarak biyopsikososyal modele dayanarak yaklaşan FTR branşının sağladığı rehabilitasyon hizmetleriyle engeli olan bireylerin topluma katılımının sağlanmasında büyük katkıları bulunduğu, bu konuda savunuculuk yapmakta olduğu ve bilimsel destek verebileceği açıktır. Dünya Engellilik Raporunun yayınlanmasını takiben Türkiye FTR Dergisinde yayınlanan “Dünya Engellilik Raporu: Harekete Çağrı” başlıklı yayın Türkiye FTR Derneği öncülüğünde FTR uzmanlarının engellilikle ilgili farkındalık çalışmalarına iyi bir örnektir.^[40] Ayrıca FTR uzmanları ulusal ve uluslararası bilimsel toplantılarda DER’e referansla ülkemizde engelliliğin durumuna ilişkin konferanslar vererek^[41-43] savunuculuk aktivitelerini pekiştirmişlerdir. Tablo 2’de Türkiye’deki engellilik ve ilişkili konuların portresi yansıtılmıştır.

DER 3. Bölüm: Genel Sağlık Bakımı

Engeli olan bireylere genel sağlık bakımı sunumu açısından ütopyik hedef tüm engellilerin ihtiyaçlarını karşılamak olsa da, Tablo 3’de yer alan 2002 istatistiklerine göre engelli nüfusunun engel türüne göre değişmek üzere %38.60 ile %63.02 arasındaki oranının medikal tedavi görmemiş olduğu anlaşılmaktadır.^[13] T.C. Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı ve Türkiye İstatistik Kurumu tarafından gerçekleştirilen “Engellilerin sorun ve beklentileri araştırması, 2010” verilerine göre de kayıtlı engellilerin %77’si sağlık hizmetlerinin iyileştirilmesini istemektedirler.^[44] Engellilerin %36.3’ü sağlık alanında çoğu zaman veya her zaman ayrımcılık olduğu algısına sahiptirler. Engellilerin bu algısıyla ilgili en önemli sorun engelliler tarafından sağlık bakım hizmeti sunan kurumların fiziksel ulaşılabilirliğindeki yetersizlikler ve uygun düzenlemelerin yapılmamış olması olarak belirtilirken, diğer sorunlar engel nedeni ile alınması gereken, araç, gereç ve cihazları da içeren sağlık hizmetlerinin sağlık sigortası kapsamına alınmamış olması ve sağlık hizmetinde engeli olan bireylere eşit davranılmayarak daha düşük kalitede hizmet alımı gerçekleştirilmesi şeklinde sıralanmıştır.^[9] Devlet ve Üniversite hastanelerinde ve ağız ve diş sağlığı merkezlerinde son yıllarda erişilebilirlik konusunda önemli ilerleme kaydedildiği belirtilmektedir.^[35] Sağlık kurumlarında ulaşılabilirlikle ilgili 2010/79 sayılı genelgeye uygun yapılandırma ve düzenlemelerin yapılması^[45] konusundaki çalışmalar devam etmektedir. Bu konuyla ilgili olarak hazırlanan Sağlık Kurumlarında Özürlü Bireyler için Ulaşılabilirlik Temel Bilgiler Rehberi yönlendirici niteliktedir.^[46] Ayrıca engeli olan bireylere poliklinik muayenelerinde öncelik sırası, ulaşım amaçlı servis hizmeti, gerektiğinde hasta refakati sağlanması, engelli raporlarıyla ilgili kolaylıklar, refakatçi personel (hostes) hizmeti, personele engelliler ile ilgili hizmet-içi eğitim, evde sağlık hizmeti, engellilere verilecek sağlık kurulu raporu vermeye yetkili kuruluş sayısının artırılması gibi önlemler engellilere sağlık ile ilgili hizmetlerin sunumunda kolaylaştırıcı niteliktedir.^[46]

Tablo 2. DER Bölüm 2: Engellilik-global resim

DER önerileri	Türkiye'deki güncel durum	Hedefler	Sorunlar	Girişimler	FTR'nin katkıları
Genel sonuç	Prevalans: %12.29 ^[13]	EHİBMS hükümlerinin yerine getirilmesi	Veri yetersizliği	Anayasa; ^[26,27] EHK; ^[28] EHİBMS'nin kabulü; ^[29] İnsan Hakları ve Engellilik Seminerleri Projesi; ^[31] EHİBMS izlenmesi projesi; ^[32] EHİBMS'ye Ek İhtiyari Protokolün Onaylanması; ^[33] TBMM İnsan Haklarını İnceleme Engellilik Alt Komisyonu ^[36]	Epidemiyolojik çalışmalar; ^[37] DER ile ilgili yayınlar ^[39]
ICF'in benimsenmesi	Stratejik plan kapsamında ^[15,16]	ICF'in teşvik edilmesi	Genel uygulamada değil	Türkçe ICF; ^[20] kurslar ^[21]	Savunuculuk; Araştırmalar; ^[21] Dersler ^[22] ISPRM-ICF Komitesi ^[23]
Ulusal engellilik istatistiklerinin geliştirilmesi	2002 verileri; ^[13] NKA-E, 2011 ^[17]	Kapsamlı veri toplanması	Veri tabanı eksikliği	Ulusal engelliler veritabanı projesi ^[25]	Araştırmalar
Karşılaştırılabilir veriler	NKA-E, 2011; ^[17] TÜİK Sağlık Araştırması ^[18]	ICF'in temel alınması	ICF'in yaygın olarak kullanılmıyor olmaması	"Bir Sen Daha Var projesi" kapsamında ICF'in kullanılması; ^[6] Veri Toplama ve İstatistik ile İlgili Çalışmalar Çalıştayı ^[19]	Araştırmalar ^[21]
Yeni araştırma metodolojileri	Geliştirilmesi planlanıyor	Yeni ölçütler/göstergeler	Veri yetersizliği	Veri Toplama ve İstatistik ile İlgili Çalışmalar Çalıştayı; ^[19] EHİBMS izlenmesi projesi ^[32]	Bilimsel destek

Yorumlara ilişkin mevcut kaynaklar parantez içinde verilmiştir. DER: Dünya Engellilik Raporu; FTR: Fiziksel Tıp ve Rehabilitasyon; EHİBMS: Engellilerin Haklarına İlişkin Birleşmiş Milletler Sözleşmesi; EHK: Engelliler Hakkında Kanun; TBMM: Türkiye Büyük Millet Meclisi; ICF: International Classification of Functioning; NKA-E: Nüfus ve Konut Araştırması-Engellilik.

Tablo 3. Özürlü nüfusun tedavi durumu^[13]

Özürlülük tipi	Medikal tedavi devam ediyor	Medikal tedavi görmüş	Medikal tedavi görmemiş	Bilinmeyen
Ortopedik özürlü	17.08	39.58	38.84	4.50
Görme özürlü	20.30	37.01	38.60	4.09
İşitme özürlü	13.02	39.02	43.61	4.35
Konuşma özürlü	11.27	21.65	63.02	4.07
Zihinsel özürlü	18.07	24.88	54.08	2.97

Engellilere sunulan genel sağlık bakımı açısından sağlık alanındaki insan kaynakları da önemlidir. Ülkemizde Aralık 2013 verilerine göre 100.000 kişiye düşen aktif olarak çalışan pratisyen (yüz bine 48) ve uzman hekim+tıpta uzmanlık öğrencisi sayısının (yüz bine 96+27), yüz bine 79 pratisyen ve 267 uzman olan Avrupa Birliği ortalamasının altında olması,^[47] tüm vatandaşlar için olduğu gibi engeli olan bireylerin genel sağlık hizmetlerinden yararlanması konusunda sorun teşkil etmektedir.

Finansman açısından ise ülkemizde genel olarak sağlık hizmetlerine ayrılan kaynak yüksek düzeyde değildir. 2012 yılı toplam sağlık harcamasının gayri safi yurtiçi hasılaya (GSYİH) oranı %5.4, kamu ve özel sağlık harcamasının GSYİH içindeki payı %5.39 olup, bu pay ABD’de %11.8, Hollanda’da %11.6, Meksika’da %6.2 ve Estonya’da %5.9’dur ve Türkiye %5.4 pay ile OECD ülkeleri arasında en alt sırada yer almaktadır.^[48,49] Tablo 4’de Engellilere yönelik “Genel Sağlık Bakımı” profili yansıtılmaktadır.

DER 4. Bölüm: Rehabilitasyon

Dünya Engellilik Raporunun 4. Bölümünün “Rehabilitasyon” a ayrılması branşımız açısından önemlidir. “EHİBMS” de yüksek kalitede rehabilitasyon hizmetlerine ulaşımın bir insan hakları konusu olduğu bildirilmektedir.^[2] Dolayısıyla, Türkiye’nin de ilk imzalayanlar arasında bulunduğu (Tarih: 30 Mart 2007) ve 5825 sayılı kanunla onayladığı^[29] Sözleşmeyi imzalayan 152 ülkeye engeli olan bireylerin eğitimi, iş bulmaları, ailelerini geçindirmeleri ve topluma katkıda bulunmaları amacıyla kapasitelerini geliştirmeleri için esas olan rehabilitasyona erişim açısından önemli sorumluluklar yüklemektedir. Rehabilitasyon hizmetlerine erişime insan hakları perspektifinden bakıldığında, rehabilitasyon hizmetleri ve programlarının eşitlik ve ayrımcılığın olmaması, erişilebilirlik, kullanıma hazırlık, elverişlilik, yeterlilik, kalite, mahremiyete saygı ve bilgilendirilme ve hesap verme sorumluluğu gibi insan hakları ilkelerine sadık kalarak daha iyi organize edilmesi, kapsamının genişletilmesi ve güçlendirilmesi büyük önem kazanmaktadır.^[50,51]

“Engellilerin sorun ve beklentileri araştırması 2010” kayıtlı engellilerin sadece %6.8’inin fizik tedavi ve rehabilitasyon, %3.2’sinin kendi kendine bakım ve bağımsız yaşam becerileri eğitimi ve %2.4’ünün iş ve uğraşı terapisinden yararlandığını belirtmektedir.^[44]

Dünya Engellilik Raporu rehabilitasyon hizmetlerine eşit erişimi politikalar ve düzenleyici mekanizmalar, finansman mekanizmaları, insan kaynakları, hizmet sunumu, ulaşılabilir teknoloji ve araştırma ve kanıta dayalı uygulamalar olmak üzere altı alanda değerlendirmektedir. Ülkemizde EHK ile engellilere en erken dönemde ve en yakın yerde habilitasyon veya rehabilitasyon hizmeti verilmesi (Madde 10) esas olarak alınmıştır.^[28] Ancak henüz bir “Ulusal Rehabilitasyon Planı” oluşturulmamıştır. Finansman açısından genel olarak sağlık hizmetlerine ayrılan kaynağın yüksek düzeyde olmaması^[48] rehabilitasyon hizmetlerini de etkilemektedir.

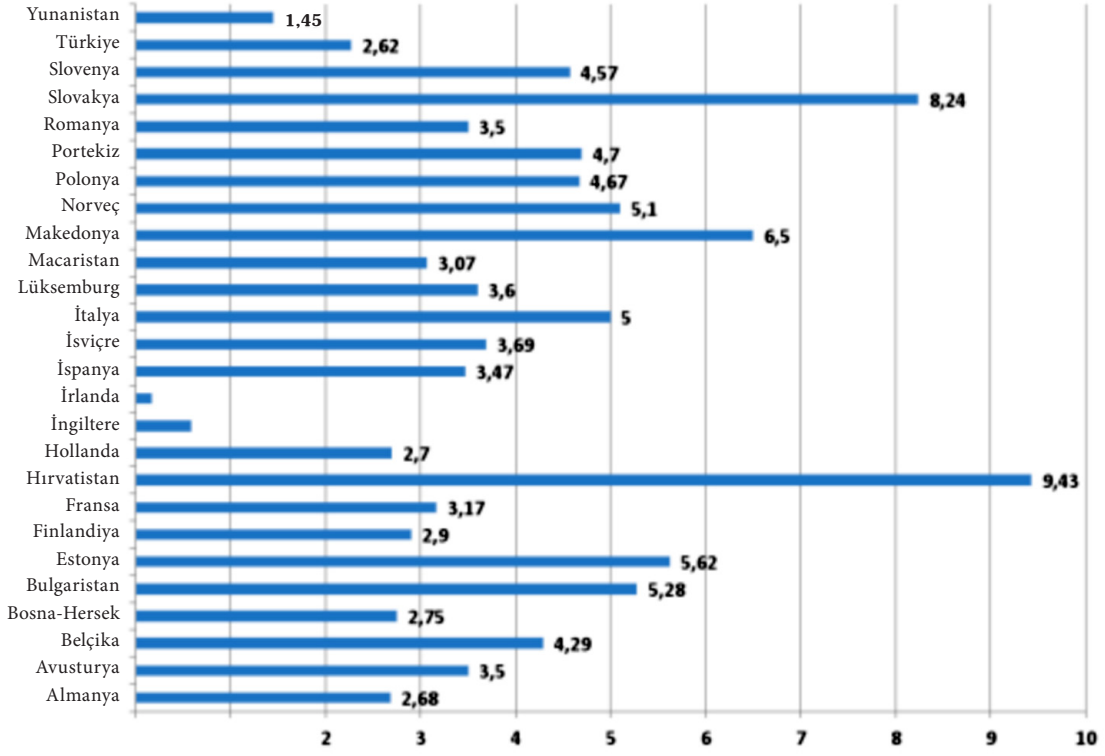
Rehabilitasyon konusunda ana kaynak ve ana hizmet sunucu şüphe yok ki FTR tıpta uzmanlık branşıdır. “Türkiye’de Sağlık Eğitimi ve Sağlık İnsangücü Durum Raporu”^[47] Aralık 2013 verilerine göre aktif olarak çalışan 1984 FTR uzmanı ulusal^[52] ve uluslararası^[53] kurallara göre başkanlık ettiği ve tedaviyi yönlendirdiği rehabilitasyon ekip elemanları ile birlikte rehabilitasyon hizmeti sağlamaktadır. Ancak ülkemizde 100.000 kişiye düşen FTR sayısı (2.62)^[47] diğer Avrupa ülkelerindeki kıyaslandığında^[54] düşüktür (Şekil 1). Ülkemizde 2014 yılında yayınlanan aynı başlıklı rapora göre 100.000 kişiye düşen aktif çalışan fizyoterapist sayısı da (7.7) (Toplam sayı 5821)^[47] Avrupa ülkeleriyle kıyaslandığında Romanya’dan sonra en düşüktür. Avrupa ülkeleri arasında yüzbin kişiye düşen sayı en yüksek olarak Norveç, Finlandiya, Hollanda ve Belçika’da en yüksek olup (sırasıyla 223.6, 178.7 177.4 ve 172.9), İngiltere’de 44.1, Avusturya’da 36.1, Macaristan’da 30.4, Estonya’da 21.2, Makedonya’da 13.9, Bulgaristan’da 19.7 ve Romanya’da 3.6’dır (Avrupa Birliği ortalaması: 80.2).^[47]

Tablo 4. DER Bölüm 3: Genel sağlık bakımı

DER önerileri	Türkiye'deki güncel durum	Hedefler	Sorunlar	Girişimler	FTR'nin katkıları
	Engellilerin %39-63'ü medikal tedavi görmemiş (2002); ^[13] %77'si sağlık hizmetlerinin iyileştirilmesini istemekte (2010); ^[44] %36.3'ü sağlık alanında çoğu veya her zaman ayrımcılık olduğu algısında (2010); ^[9] Devlet ve üniversite hastanelerinde son yıllarda fiziksel erişilebilirlikte olumlu gelişmeler ^[35]	Tüm engellilerin ihtiyaçlarını karşılamak	Fiziksel ulaşılabilirlik; uygun düzenlemeler; düşük kalitede hizmet alımı; Sigorta kapsamı ^[9,35]	Yasalar ve mevzuat; ^[26-28,45] Rehberler ^[46]	Rehabilitasyon hizmeti
Politika ve yasal düzenlemeler	Kapsamlı ve yeterli	Sağlık hizmetlerine tam ve eşit erişim	Farkındalık	Yasalar ve mevzuat ^[26-28,45]	Geribildirim; danışmanlık
Finans sağlama	GSYİH içindeki pay %5.39; OECD ülkeleri arasında en alt sırada ^[48,49]	Tüm engellilerin yararlanabilmesi	Kaynak yetersizliği; veri eksikliği	Yasalar ve mevzuat ^[26-28,45]	Geribildirim; danışmanlık
Hizmet sunumu	Hastaneler; özel veya kamu sağlık bakım merkezleri	Artırılması	Yeterli olamaması	Yasalar ve mevzuat; ^[26-28,45] kolaylaştırıcı önlemler ^[46]	Rehabilitasyon hizmeti
İnsan kaynakları	Sınırlı hekim ve sağlık profesyonelleri ^[47]	Artırılması	Yeterli olmaması	Sağlık politikaları ^[47,48,55,56]	En çok başvurulan hekimler
Veriler ve araştırma	Geliştirilmesi gerekli	İhtiyaçların belirlenmesi	Yeterli olmaması	Ulusal veri tabanı projesi ^[25]	Araştırma

Yorumlara ilişkin mevcut kaynaklar parantez içinde verilmiştir. FTR: Fiziksel Tıp ve Rehabilitasyon; GSYİH: Gayrisafi yurt içi hasıla; OECD: Organisation for Economic Co-operation and Development (Ekonomik Kalkınma ve İşbirliği Örgütü).

Şekil 1. Avrupa ülkelerinde 100.000 kişiye düşen Fiziksel Tıp ve Rehabilitasyon uzmanı sayısı.^[47,54]

Ülkemizde tıbbi rehabilitasyon hizmeti sunan kurum sayısı da yeterli düzeyde değildir. 2013 Sağlık İstatistiklerine göre Türkiye’de 2078 yatak kapasitesine sahip 16 fizik tedavi ve rehabilitasyon hastanesi ve sadece 1 adet spastik çocuklar hastanesi ve rehabilitasyon merkezi (54 yatak) bulunmaktadır.^[55] 2014 Kamu Hastaneleri istatistiklerine göre ise FTR yatak sayısı 7364 olarak belirtilmekte, FTR hasta yatağı açısından diğer branşlar arasında 7. sırada yer almaktadır.^[56] Ancak FTR hastane ve yatak sayısı ülkemizde NKA ile tahmin edilen ciddi engelliliği olan 4.876.000 kişinin^[17] ihtiyacını karşılamaktan uzak kalmaktadır.

Dünya Engellilik Raporunun rehabilitasyon bölümünde teknoloji açısından uygun, sürdürülebilir, kolay satın alınabilir ve erişilebilir yardımcı teknolojilere erişimin artırılması ve bu konuyla ilgili olarak düzenli yardımcı cihaz hizmeti oluşturulması, kullanıcıların eğitimi ve izlemi, lokal üretimin geliştirilmesi, ithalat ve diğer vergilerin azaltılması, ihtiyaca göre kaynak artırılması ve telerehabilitasyon gibi bilgi ve iletişim teknolojilerinin kullanılmasının denemesi önerilmektedir.^[1,57] Yardımcı teknolojiye erişimi kolaylaştırmak için Katma Değer Vergisi Kanunu’nda engellilerin ihtiyacı olan tekerlekli sandalye, ortez, protez, özel bilgisayar programları vb. dahil olmak üzere her türlü araç ve gereç katma değer vergisinden muaf tutulmuştur.^[58]

Sonuç olarak, yukarıda belirtilenler ve 2013 yılında yayınlanan bir rapora göre ülkemizde medikal rehabilitasyon hizmetleri daha çok kurum merkezli olarak sunulmakta, bu hizmeti sunan kurum sayısı tüm engellilerin ihtiyaçlarını karşılamaktan uzak kalmakta, bu kurumlara engeli olan bireylerin yönlendirilmesini sağlayacak koordinasyon hizmeti bulunmamakta, rehabilitasyon ekip elemanları arasında fizyoterapist sayısı yetersiz kalmakta, ülkemizde sayıları çok az olan iş ve uğraşı terapisti ve konuşma terapisti sorun teşkil etmekte, kurumlarda klinik psikolog ve sosyal hizmet uzmanları yer alamamaktadır. Ayrıca ülkemizde “spinal kord yaralanması” gibi nörolojik hastalıklar veya spastik çocuklar hariç engelli çocuklar için özelleşmiş kurumlar mevcut değildir. Bazı belediyelerin sınırlı aktiviteleri dışında toplum temelli model ile ilgili geniş çapta uygulama bulunmamaktadır.^[59]

T.C. ve Avrupa Birliği finansmanı ve DSÖ teknik desteğiyle yürütülen ve Nisan 2014’te tamamlanan Engelli Bireyler İçin Hizmetlerin Geliştirilmesi Projesi’nin amaçlarından birisi ülkemizin şartlarına ve ihtiyaçlarına uygun toplum temelli hizmet modelinin geliştirilmesini sağlamaktır.^[60]

Tablo 5. DER Bölüm 4: Rehabilitasyon

DER önerileri	Türkiye'deki güncel durum	Hedefler	Sorunlar	Girişimler	FTR'nin katkıları
Genel sonuç	%7 kadarı fiziksel tıp ve rehabilitasyon hizmetinden yararlanmış ^[44]	Tüm engellilerin kapsanması	Farkındalık, insan kaynakları ve ulaşılabilirlikte yetersizlik	Sağlık politikaları ^[47,48,55,56]	Rehabilitasyon ^[40]
Politikalar ve düzenleyici mekanizmalar	Kapsamlı ve yeterli	EHİBMS madde 26 hükmünün yerine getirilmesi ^[2]	Ulusal rehabilitasyon planı olmaması	EHK Madde 10 ^[28]	Danışmanlık
Finansman	Sağlık hizmetlerine ayrılan kaynak yeterli değil ^[44]	Tümüne sağlamak	Herkes yararlanamıyor	Farkındalık oluşturmak	Danışmanlık
İnsan kaynakları	FTR uzmanları ve diğer rehabilitasyon ekip elemanları yeterli değil; ^[47] Avrupa seviyelerinin çok altına ^[54]	Avrupa Birliği seviyelerine ulaşmak	İhtiyacı karşılayamıyor; rehabilitasyon ekip elemanları kurumlarda yeterince istihdam edilemiyor ^[59]	Sağlık politikaları ^[47,48,55,56]	Ana kaynak; mesleki yetkinlik eğitimi ^[40]
Hizmet sunumu	Sağlık Bakanlığına bağlı 16 FTR hastanesi, 1 spastik çocuklar için rehabilitasyon merkezi (Toplam yatak kapasitesi 2078+54); ^[55] Tüm kamu hastanelerinde 7364 FTR hasta yatağı; ^[56] Geniş çapta toplum temelli rehabilitasyon uygulaması mevcut değil ^[59]	Rehabilitasyon yataklarını artırmak; toplum temelli rehabilitasyon	Erken tanı ve koruyucu hizmetlerde yetersizlik; yönlendirme/ koordinasyon eksikliği; özelleşmiş kurum eksikliği ^[59]	EHK 11. madde (erken tanı ve koruyucu hizmetler); ^[28] Engelli Bireyler için Hizmetlerin Geliştirilmesi Projesi (toplum temelli rehabilitasyon modeli) ^[60]	Ana hizmet sunucu
Teknoloji	Ulaşılabilir ve ucuz teknoloji yeterli değil	Engellilerin tümüne ulaşmak	Tüm engelliler yararlanamıyor	KDV kanunu ile ^[58]	Yetkin kullanıcı
Araştırma ve kanıt dayalı uygulamalar	Yetersiz	En iyi uygulamaları belirlemek	Araştırma yetersizliği	Endikatörlerin belirlenmesi	Araştırma*

Yorumlara ilişkin mevcut kaynaklar parantez içinde verilmiştir. FTR: Fiziksel Tıp ve Rehabilitasyon; EHİBMS: Engellilerin Haklarına İlişkin Birleşmiş Milletler Sözleşmesi; EHK: Engelliler Hakkında Kanun; * Daha sonraki bir bölümde detaylı olarak ele alınmıştır.

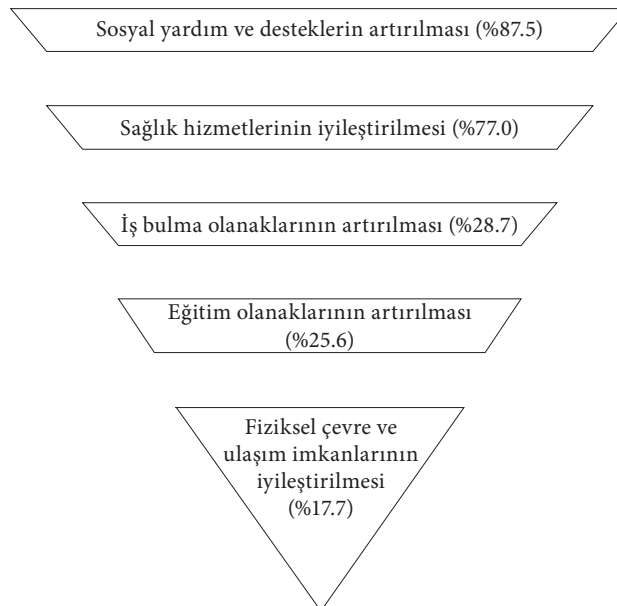
Araştırma konusu daha sonraki bir bölümde ele alınacaktır. Ülkemizde DER bakış açısı ile rehabilitasyon konusu Tablo 5’de özetlenmektedir.

DER 5. Bölüm: Yardım ve Destek

“Engellilerin sorun ve beklentileri araştırması, 2010” verilerine göre engeli olan bireylerin %90’ına yakını tarafından ifade edilen en büyük beklenti sosyal yardım ve desteklerin artırılmasıdır (Şekil 2). Bu beklenti sağlık hizmetlerinin iyileştirilmesinden bile daha önde gelmektedir. Kayıtlı olan engelli bireyler içinde sosyal yardımlardan düzenli olarak yararlananların oranı %38.4 olup, bu yardımlar 2022 sayılı Kanun kapsamında engelli aylığı (%27.0), Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Genel Müdürlüğü’nün (%11.2) ve Sosyal Hizmetler Çocuk Esirgeme Kurumunun (%6.3) aynı ve nakdi yardımlarından oluşmaktadır.^[44] Dünya Engellilik Raporunun en çok üzerinde durulan konu olan engeli olan bireylerin topluma tam katılımının sağlanması konusunda aynı ve nakdi yardımların çokluğu bir çözüm olamaz. Hedef tüm engellilerin tüm yaşam alanlarına/topluma katılımlarını sağlamak olmalıdır.

Dünya Engellilik Raporu önerileri ile uyum sağlayan, engeli olan bireylerin ekonomik ve sosyal olarak topluma tam ve eşit katılımlarını güçlendirmeye yönelik olarak engellilere destek hizmeti altyapısının, eğitim ve hizmet kapasitesinin geliştirilmesi açısından önemli bir proje “Engellilerin Toplumsal Entegrasyonunun Geliştirilmesi” projesi’dir. Engelli ve Yaşlı Hizmetleri Genel Müdürlüğü’nün ve engellilikle ilgili faaliyetleri olan sivil toplum kuruluşlarının (STK’lar) altyapı yetersizliklerinin ve ilgili kişilerin bilgi, anlayış, donanım ve deneyimlerinin geliştirilmesi ve işbirliğinin güçlendirilmesi ihtiyacından yola çıkarak planlanan bu proje eğitim programları ve üretilecek projelerinin desteklenmesiyle hem STK’ların ve hem de EYHGM kapasitesinin güçlendirilmesini ve altyapılarının geliştirilmesini ve ayrıca bilişim teknolojileri gereksinimlerinin giderilmesini amaçlamaktadır. Bu şekilde toplum da dahil olmak üzere tüm kesimlerde farkındalık da artacak, engellilere sunulan hizmet kalitesinin geliştirilmesi mümkün olacaktır.^[61] Proje kapsamında STK’lar için çeşitli eğitim programları gerçekleştirilmiş olup,^[62] günümüzde birçok STK projesi de desteklenmektedir.^[63] Ancak bu proje ile ilişkili raporda tüketici seçim ve kontrolü açısından önemli olan engelli kaydı, ulusal veri tabanı ve kurumlar arası bilgi akışı yönünden Avrupa ülkeleriyle kıyaslandığında “orta” derecede bir ilerleme kaydedildiği bildirilmiştir.^[64] Engelliler için ulusal veri tabanı özellikle acil yardım ve desteğe ihtiyacı olan engelli bireylerin belirlenmesinde çok önemlidir.

Ülkemizde 2011-2013 Bakım Hizmetleri Stratejisi ve Eylem Planı ile engelli bireylerin öncelikle ailelerin yanında evde bakımının sağlanması stratejisi benimsenmiştir.^[65] Ailelerin desteklenmesi konusunda evde bakım

Şekil 2. Engellilerin kamu kurum ve kuruluşlarından beklentileri.^[44]

hizmeti, evinde bakım hizmeti veren ailesine/vasisine ücret ödenmesi, talep halinde evde bakıma bakıcı personel destek hizmeti ve ailelere rehberlik ve danışma hizmeti verilebilmektedir.^[60,66,67] Ailelerin desteklenmesi açısından İstanbul Tıp Fakültesi FTR Anabilim Dalı Çocuk Rehabilitasyon Birimi tarafından yürütülen “Anne Baba Okulu seminerleri” önemli bir örnek teşkil etmektedir.^[68]

Evde bakılamayacak durumda olan engelli bireyler için resmi ve özel kurumlarda bakım şansı da mevcuttur. Resmi kurumların ek ünitesi olarak yer alan apartman dairelerinde komşuları ile birlikte yaşamasını öngören “Umut Evleri Projesi” sosyal destek açısından farklı bir örnektir.^[60] Bakıma Muhtaç Engelli Bireylere Yönelik Özel Bakım Merkezleri Yönetmeliği ile gereğinde ve bazı şartlarla resmî veya özel bakım merkezlerinde bakımlarının sağlanması güvence altına alınmış ve getirilen standartlarla yardım ve destek açısından hizmet kalitesinin geliştirilmesi amaçlanmıştır.^[69] Ayrıca DSÖ teknik desteği ile gerçekleştirilen engellilere uygun ve etkili toplum temelli destek hizmetlerinin sunulmasını amaçlayan “Engelli Bireyler İçin Hizmetlerin Geliştirilmesi Projesi”.^[60] hizmet kalitesinin geliştirilmesi açısından önemli yararlar sağlayabilir. Sosyal yardım ve destek açısından önemli olduğu daha önce de belirtilen, engelli veritabanı da dahil olmak üzere ortak veritabanı yetersizliğinin giderilerek bilgi paylaşımı ve etkin denetimin sağlanmasını mümkün kılacak bir altyapı oluşturmayı ve güçlendirmeyi amaçlayan 2010 yılında kararlaştırılan “Bütünleşik Sosyal Yardım Hizmetleri Projesi” tamamlandığında hizmet sunumu kalitesi de artacaktır.^[67]

DER 6. Bölüm: Kolaylaştırıcı Çevre

“Engellilerin sorun ve beklentileri araştırması, 2010” verileri ülkemizde “kolaylaştırıcı çevre” ile ilgili sorunları açık olarak yansıtmaktadır. Engelli bireylerin yaklaşık %67’si yaya yolları, geçitleri ve kaldırımların ve %66’sı yaşadıkları binaların engellilerin kullanımına uygun olmadığını belirtmektedir. Yaklaşık %60’ı lokanta, mağaza, alışveriş marketlerinin ve kamu binalarının ve yaklaşık %55’i banka ve postane gibi yerlerin engellilerin ulaşımına uygun olmadığını düşünmektedir.^[44] Engellilerin topluma katılımında en büyük sorunlardan biri fiziksel çevre ve ulaşılabilirliktir. 3 Aralık 2012 “Uluslararası Engelliler Günü”nün teması olan “Herkes için kapsayıcı ve ulaşılabilir bir toplum için engelleri kaldırmak”^[70] ulaşılabilirlik konusunun önemini ve bu konuda daha da fazla önlemler alınması ve çalışmalar yapılması gerektiğini yansıtmaktadır. Uluslararası Rehabilitasyon Forumu tarafından 1-4 Aralık 2012’de Dakka’da düzenlenen Dünya Konferansı’nda 3 Aralık Dünya Engelliler Günü çerçevesinde gerçekleşen panelde “Engeli olan bireyler için engelleri kaldırmak açısından Türkiye’deki durum” bir rapor halinde sunulmuştur.^[41]

Ülkemizde ulaşılabilir bir çevre sağlamak için birçok kanun ve mevzuat mevcuttur. EHK’nin 7. maddesinde “Erişilebilirlik” madde başlığı olarak kapsamlı şekilde ele alınmış, yapılı çevre, toplu taşıma sistemleri ve bilgi ve iletişim teknolojilerinin Türk Standardları Enstitüsünün erişilebilirlikle ilgili standartlarına ve engellilerin erişimine uygun olması, toplumca kullanılan tüm yapıların, yol, yaya geçidi, kaldırım, açık alanlar, spor yapılabilecek tesisler, sosyal ve kültürel tesislerin (Geçici Madde 2) ve şehir içi toplu taşıma hizmetlerinin (Geçici Madde 3) kanunun yürürlüğe girişi tarihinden sonraki 8 yıl içinde engellilerin kullanımına uygun hale getirilmesi yükümlülüğü getirilmiştir.^[28] Ayrıca “3194 sayılı İmar Kanunu”, “634 sayılı Kat Mülkiyeti Kanunu”, “5393 sayılı Belediye Kanunu”, “5216 sayılı Büyükşehir Belediyesi Kanunu”, “5302 sayılı İl Özel İdaresi Kanunu”, “planlı ve plansız alanlar imar yönetmelikleri”, “plan yapımına ait esaslara dair yönetmelik”, “gecekondu kanunu uygulama yönetmeliği”, “otopark yönetmeliği”, “sığınaklarla ilgili ek yönetmelik”, “yapılarda engellilerin kullanımına yönelik proje tadili komisyonları teşkili, çalışma usul ve esasları hakkında yönetmelik”, “2006/18 sayılı Başbakanlık genelgesi”, “12.08.2008 tarihli Başbakanlık talimatı” ve “Kamu hizmetlerinin sunumunda uyulacak usul ve esaslara İlişkin yönetmelik” engellilere ilişkin hizmetler ve ulaşılabilirlik düzenlemelerini kapsamaktadır.^[46,71]

Ülkemizde “Kolaylaştırıcı çevre” ile ilgili önemli bir girişim engeli olan bireylerin de diğer bireylerle eşit şartlarda tüm yaşam alanlarındaki hak ve hizmetlere erişim ve yararlanımı için düzenlenen “Ulaşılabilirlik Stratejisi ve Ulusal Eylem Planı (2010-2011)”dır.^[72] Bu planın mevzuat düzenlemeleri, standartların revizyonu ve toplumsal bilinçlendirme eksenlerine uygun olarak çeşitli genelgeler yayınlanmış, Türk Standardları Enstitüsü tarafından “Engelliler ve hareket kısıtlılığı bulunan kişiler için binalarda (TS 9111) (22.11.2011), toplu taşıma sistemlerinde (TS 13622) (25.06.2014) ulaşılabilirlik gerekleri”, “Şehir içi yollar - Kaldırım ve yaya geçitlerinde ulaşılabilirlik için yapısal önlemler ve işaretlemelerin tasarım kuralları (TS 12576) (14.06.2012)” ve bilgiye erişim için “Bilgi teknolojisi - Web içeriği erişilebilirlik kılavuzu (WCAG) 2.0 (TS ISO/IEC 40500) (25.06.2014)” isimli standartları^[73] kullanıma sunulmuş ve toplumsal bilinçlendirme ve eğitim amaçlı kılavuz ve broşürler hazırlanmıştır.^[74] EHK’deki

Tablo 6. DER Bölüm 5: Yardım ve destek

DER önerileri	Türkiye'deki güncel durum	Hedefler	Sorunlar	Girişimler	FTR'nin katkıları
Genel sonuç	Engellilerin (%90) en büyük beklentisi sosyal yardım ve desteklerin artırılması; aynı ve nakdi yardımlardan düzenli yararlananlar: %38.4 ^[44]	Yardım anlayışından, hak anlayışına geçiş	Uygulamada güçlükler	Anayasa; ^[26,27] EHK; ^[28] EHİBMS'nin kabulü ^[29] EHİBMS izlenmesi projesi; ^[32] Bakım Hizmetleri Stratejisi ve Eylem Planı; ^[65] Özel Bakım Merkezleri ^[73]	Medikal destek; Danışmanlık; Savunuculuk
Engellilerin katılımına destek	Odak kurum EYHGM yoğun çalışmalarını sürdürmekte	Topluma tam ve eşit katılım (EHİBMS) ^[2]	Engelli kaydı, ulusal veritabanı, kurumlararası bilgi akışı yetersizliği; ^[60] toplumda önyargı	Engellilerin Toplumsal Entegrasyonunun Geliştirilmesi projesi; ^[61] Umut Evleri Projesi ^[60]	Rehabilitasyon; Danışmanlık; Savunuculuk
Destek hizmeti altyapısının geliştirilmesi	Sorunlar tespit edilmekte, çözümler belirlenmekte ^[67]	Tüm ihtiyaçları belirleyecek ve karşılayacak paydaş odaklı bir altyapı oluşturulması	Ekonomik sorunlar; uzman personel yetersizliği; ^[67] paydaş odaklılık eksikliği; toplum temelli rehabilitasyon eksikliği	Engellilerin Toplumsal Entegrasyonunun Geliştirilmesi projesi ^[61] Bütünleşik Sosyal Yardım Hizmetleri Projesi ^[67] Engelli bireyler için hizmetlerin geliştirilmesi projesi ^[60]	Danışmanlık
Tüketici seçim ve kontrolü	Odak kurum EYHGM yoğun çalışmalarını sürdürmekte	Yardım ve desteğe ihtiyacı olan tüm engellilere ulaşma	Acil yardım ve desteğe ihtiyacı olanların belirlenmesinde güçlük; veri eksikliği	Ulusal veritabanı projesi ^[25]	Danışmanlık
Ailelere destek	Evde bakım hizmeti, aileye nakdi yardım, talep halinde bakıcı personel desteği, rehberlik ve danışma hizmeti ^[60,66,67]	Ailelerin psikolojik ve ekonomik açıdan güçlendirilmesi	Farkındalık ve eğitim eksikliği; yoksulluk	Aileler için eğitim; engelli bireye geçici ve misafir bakım hizmeti; annelere erken emeklilik ^[66]	Aile eğitimi ^[64]
Eğitim ve kapasite geliştirilmesi	Odak kurum EYHGM yoğun çalışmalarını sürdürmekte	Tüm paydaşların, STK'ların güçlendirilmesi	Uzman personel ve eğitim programlarının yetersizliği; ^[67] paydaşlarla işbirliği eksikliği	Engellilerin Toplumsal Entegrasyonunun Geliştirilmesi projesi; ^[61] STK eğitimi; ^[62] STK projelerinin desteklenmesi ^[63]	Danışmanlık; Eğitim
Hizmet kalitesinin geliştirilmesi	Odak kurum EYHGM'nin yeni hizmet modelleri geliştirme ve uygulama kapasitesinin olması güçlü yönü olarak belirlenmiş ^[67]	Tüm engellilere yüksek kalitede hizmet; geribildirim; izleme	Operasyon/organizasyon açısından uygulamalarda birlik, iletişim, koordinasyon, araştırmalara dayalı karar alma, hizmet sonuçlarını ölçmeye yönelik sistem eksikliği ^[67]	Engelli Bireyler için Hizmetlerin Geliştirilmesi Projesi; ^[60] Bütünleşik Sosyal Yardım Hizmetleri Projesi; ^[67] EHİBMS'ne Ek İhtiyari Protokol; ^[33,34] EHİBMS'nin Uygulanma ve İzlenmesine Destek Projesi ^[32]	Danışmanlık; Değerlendirme (ICF kullanımı) Araştırma

Yorumlara ilişkin mevcut kaynaklar parantez içinde verilmiştir. FTR: Fiziksel Tıp ve Rehabilitasyon; EHK: Engelliler Hakkında Kanun; EHİBMS: Engellilerin Haklarına İlişkin Birleşmiş Milletler Sözleşmesi; EYHGM: Engelli ve Yaşlı Hizmetleri Genel Müdürlüğü; STK: Sivil Toplum Kuruluşları.

zorunluluk uyarınca 20 Temmuz 2013 tarihinde yayınlanan “Erişilebilirlik İzleme ve Denetleme Yönetmeliği” erişilebilirlik standart ve yükümlülüklerinin uygulanmasının izlenmesi ve denetimi açısından önemlidir.^[75] Bu Yönetmelikte tanımlanan “Ulusal Erişilebilirlik İzleme Sistemi” (Madde 4, fıkra 1, bend 1) ile ülkemizde kamuya açık hizmet veren mevcut yapı, açık alan ve her türlü toplu taşıma araçlarının belirlenen izleme sorumluları vasıtasıyla erişilebilirlik tespitleri yapılarak, erişilebilirlik izleme ve denetleme formu düzenlenerek sisteme girilmesi öngörülmüş (Madde 14) ve bu şekilde “Türkiye Erişilebilirlik Envanteri” oluşturulması planlanmıştır.^[75] “Ulusal Erişilebilirlik İzleme Sisteminin Oluşturulması Projesi” kapsamında hazırlanan “Binalar veya açık alanlar için tespit formları”nın içerdiği kapsamlı sorular ülkemizdeki erişilebilirlik düzeyinin belirlenmesini sağlayacaktır.^[76]

Erişilebilirlik ile ilgili olarak “Örnek Engelsiz Kentler Projesi”,^[74] belediyelerce gerçekleştirilen “Herkes için Erişilebilir İstanbul” başlığı altında yapılan çalışmalar^[77] ve ulaşılabilir okullar başlıklı “Ulaşılabilirlik Destek Projeleri” önemli etkinliklerdir.^[78]

Bir 2014 yılı raporuna göre en çok engelli hakları ihlalinin söz konusu olduğu alan erişilebilirlik olarak belirlenmiştir.^[35] Yine aynı rapora göre, il belediyelerinin %50.6’sından alınan cevaplara göre rampa yapılan arter ve cadde oranı %43 ve %36 seviyelerinde kalırken, sokaklarda bu oran %11’e düşmektedir. Hissedilebilir zemin yapılan arter, cadde ve sokakların oranı ise sırasıyla %16, %5 ve %0.6 civarındadır. Kamu kurumları hizmet binalarında erişilebilirlikle ilgili en çok yapılan düzenlemelerin yaklaşık %47’sinde olmak üzere fiziksel nitelikte olduğu, ancak hissedilebilir zemin yapılan ve indüksiyon sistemi bulunan bina oranının yaklaşık %6 ve %0.1 oranlarla çok gerilerde kaldığı gözlenmiştir. Toplu taşımacılık açısından belediye otobüslerinin asansörlere, sesli ve görsel uyarı sistemlerine göre erişilebilirlik durumu sırasıyla %84, %58 ve %64 olmak üzere iyi sayılabilecek bir düzeydeyken, özel halk otobüslerinde bu oranlar %20-30 seviyelerine gerilemektedir.^[35] Bir başka rapor, fiziksel erişim açısından olumlu uygulamaların olduğunu belirtmekle birlikte, fiziksel çevrede erişilebilirlik açısından bilgilendirme, farkındalık, koordinasyon, denetim ve yaptırım eksikliğine ve aynı zamanda konunun yardım çerçevesinde algılanmaktan çıkarılıp, hak olarak algılanması gerektiğine dikkat çekmektedir.^[79]

Ulaşılabilir bilgi ve iletişim olanakları açısından ise Elektronik Haberleşme Kanunu’nda teknolojik yeniliklerin kullanılmasında engellilerin de özel gereksinimlerinin dikkate alınması hükmü yer almaktadır.^[80] Engellilerin bilgi ve iletişim teknolojilerine ulaşımı için alternatif haberleşme ve alternatif dinleme ve görme cihazları, uyarlanmış bilgisayarlar, televizyonlar ve çevre kontrol sistemleri gibi birçok teknoloji söz konusu olmasına karşın bu teknolojilerin Türkiye’de günlük yaşamda ve eğitimde kullanımları çok yenidir ve geliştirilmesi gerekmektedir.^[81] Bu konuda ülkemizde üniversitelerin (örnekler: Boğaziçi Üniversitesi Görme Engelliler Teknoloji ve Eğitim Laboratuvarı, İstanbul Üniversitesi Engelsiz Bilgi Merkezi), kamu kurumlarının, belediyelerin görme engellilere yönelik sesli kitap, diğer kütüphanecilik, işaret diliyle web sayfası hizmetleri, bazı telefon operatörlerinin işaret dili ve sesli bilgi hizmetleri ve bazı bankaların sesli işlem ve Braille alfabesi kullanımları kayda değer uygulamalardır.^[82] “Engelsiz Bilişim Platformu” da 2011 yılından itibaren bu konuda aktiviteler gerçekleştirmektedir.^[83] 2012 Bilgi ve İletişim Teknolojilerinde Engelsiz Erişim Raporunda görme engelliler için sesli mesajlar, işitme engelliler için acil aramalara mesaj ile erişim sağlanması, görüntülü çağrı merkezleri sisteminin geliştirilmesi, metin telefonu, ses yükseltici sistemlerin geliştirilmesi, bilgi ve hizmetlerin işaret diline çevrilmesi, televizyonlarda alt yazı uygulaması ve tüm kamu ve diğer kuruluşların web sayfalarının görme ve işitme engellilerin faydalanabileceği şekilde tasarlanması konularının önemine işaret edilmiştir.^[84] Kamu İnternet Siteleri Rehberi engeli olan bireylerin kamu web sayfalarını kolay kullanım ilkelerini belirtmektedir.^[85] Ancak sağlık alanında bilgiye ulaşmak için devlet ve üniversite hastanelerinin sadece %3.9’unun web sayfalarının görme engelliler açısından uygun olduğu gözlenmiştir.^[35] 2014 yılında gerçekleştirilen “Bilişimle Engelleri kaldırıyoruz” çalıştayında ortaya çıkan en önemli saptamalar bilişim teknolojilerinin pahalı olması, ülkemizde engellilere ilişkin teknoloji ve yazılım türlerinin envanterinin yapılmasının gerekliliği ve farklı engel gurupları için farklı teknoloji ve yazılım araştırma ve geliştirme çalışmalarına gereksinim ve engellilerin bu konuda desteklenmeleri için ulusal veri tabanı eksikliği olarak sıralanabilir.^[86]

“Tüm çevrenin, sistemlerin ve ürünlerin bireylerin ve onların yeteneklerinin çeşitliliğine, farklılıklarına ve tercihlerine cevap verecek şekilde tasarlanması ve yürütülmesi yoluyla engeli olsun veya olmasın herkes tarafından kullanılabilirliğin ve sonuçta topluma katılımın sağlanmasına yol açan bir kavram” olarak tanımlanan “Evrensel tasarım (Universal design)”^[87] kavramının uygulanması yapıları çevrenin ulaşılabilirliğinden, günlük yaşamda kullanılan ürünlerin engellilerce de kullanılabilmesi ve bilgi ve iletişim teknolojilerine erişime kadar çok geniş bir alanda ulaşılabilirliğe katkı sağlayacak özelliktedir. T.C. Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı EYHGM tarafından

düzenlenen Uluslararası Yapılı Çevrede Ulaşılabilirlik Toplantısı sonuç raporunda “herkes için tasarım” yaklaşımının benimsenmesi ve evrensel tasarımın mevzuatta yer alması gereği vurgulanmıştır.^[88] 2011 yılında “herkes için tasarım” yaklaşımını üniversitelerin konuyla ilgili akademik bölümlerinin lisans ve lisansüstü müfredatlarında yer alması amacıyla “Herkes için Tasarım Müfredatı Geliştirme Çalışmayı” gerçekleştirmiştir.^[89]

DER 7. Bölüm: Eğitim

2010 verilerine göre, engeli olan bireylerin eğitim durumunun istenen seviyede olmadığı açıktır. Engelli nüfusun yarıya yakınının (%41.6) okur-yazar olmaması endişe vericidir. İlkokulu bitirenlerin oranı yalnızca %22.3 olup, bu oran daha ileri eğitim basamaklarında gittikçe düşmekte, ortaokul ve dengi eğitim alanların oranı %10.3, lise ve daha üstü eğitim oranı ise %7.7 olup çok düşüktür.^[44] Bu konudaki yasalar ve mevzuat kapsamlıdır. EHK eğitimde herkesi içermeyi, eşitliği ve bütünleştirici eğitimi ve aynı zamanda engellilerin ihtiyaçları doğrultusunda gerekli yöntem ve teknolojilerin sağlanmasını vurgulamaktadır.^[28] 1997 yılında yayınlanan Özel Eğitim Hakkında Kanun Hükmünde Kararname^[90] ve 2008/60 sayılı Kaynaştırma Yoluyla Eğitim Uygulamaları konulu M.E.B. genelgesi^[91] engellilerin özel ve bütünleştirici eğitimi düzenlemelerini içermektedir. Ülkemizde engeli olan bireylerin durumunu irdeleyen bir raporda eğitim ile ilgili olarak mevzuatın uygulanmasındaki güçlükler, veri yetersizliği, eğitime ulaşılabilirlikte çevresel engeller, çocuklarda yetersizliklerin erken tanısı, eğitim açısından değerlendirilmesi ve erken eğitimi, Özel Eğitim ve Rehabilitasyon Merkezleri (ÖERM) olarak anılan eğitim kurumlarında ve okullarda fiziksel altyapı ve destek hizmetlerinin yetersizliği, özel eğitim alanında öğretmen ve diğer uzman gibi kalifiye personel yetersizliği ve en önemli olarak da ÖERM’lerde verilen eğitimin niteliğinin denetlenmesi eksikliği ve bu kurumlara devlet tarafından aktarılan kaynak açısından maliyet-fayda sorunu not edilmektedir. Eğitim kademesi yükseldikçe engelli öğrenci sayısının azalması ve mesleki eğitim ve yaşam boyu öğrenme hizmetlerinin yetersizliği^[92] gibi sorunlar bu konudaki yoğun çabaların devamını ve etkin çözüm stratejilerinin geliştirilerek hayata geçirilmesini gerektirmektedir. “Destek Özel Eğitim Hizmetlerinin Verimliliğinin Araştırılması Projesi”de ÖERM’ler ile ilgili özellikle denetimin önemini ve eksikliğini vurgulayan benzer sorunları ortaya koymuştur ve ilgili hizmetlerin geliştirilebilmesi için fırsat teşkil etmektedir.^[93] Kaynaştırma/bütünleştirme yoluyla eğitim açısından ise, 2011 yılında yayınlanan bir rapora göre bu konuda insan kaynağının nitelik ve nicelik açısından güçlendirilmesi, aile, yönetici ve akranların bilgilendirilmesi ve etkin katılımlarının önemi ve kapsamlı mevzuatın uygulamaya yansıtılmasının hızlandırılması konularına değinilmiştir.^[94] 2013 yılında tamamlanan “Özel Eğitimin Güçlendirilmesi Projesi” konuyla ilgili stratejilerin ve engelsiz okul modelinin geliştirilmesi amaçlarını kapsamıştır.^[95] İyi uygulamalar örneklerinin paylaşılması ile ilgili girişimler de sevindiricidir.^[35]

Yüksek öğrenimdeki engelli öğrencilerin eğitim-öğrenim yaşamlarını kolaylaştırabilmek için uygun akademik ortamın oluşturulması ve eğitim-öğretime tam katılımlarını sağlamak amacıyla gerekli önlemleri almak ve düzenlemeler gerçekleştirmek üzere hazırlanan “Yükseköğretim Kurumları Engelliler Danışma ve Koordinasyon Yönetmeliği”^[96] uyarınca kurulan, ülkemizdeki 168 üniversiteden 145’inde mevcut olan “Üniversiteler Engelli Öğrenci Birimleri” üniversitelerde eğitim gören engelli öğrencilere akademik ve sosyal destek sağlamak ve engellilik alanındaki çalışmalarda üniversiteler ile sivil toplum arasında köprü görevini üstlenmektedirler.^[97] Bu birimler bünyesinde yer alan “Engelliler Uygulama ve Araştırma Merkezleri” üniversitelerde eğitim gören özel gereksinimli öğrencilere her alanda destek verme ve bilimsel araştırma yapma faaliyetlerini sürdürmektedirler^[98] “Herkesi içeren üniversitelere doğru” iletişim ağı ve projesi de^[99] üniversite eğitimini desteklemek adına önemli bir proje olarak dikkati çekmektedir. Tablo 8’de Türkiye’de engeli olan bireylerin eğitimiyle ilgili durum özetlenmiştir. Her seviyede eğitime katılımı destekleme konusundaki çalışmaların devamına ve yoğunlaştırılmasına ve eğitimde içermeyi geliştirici etkin stratejilere büyük gereksinim olduğu açıktır.

DER 8. Bölüm: İş ve İstihdam

Ülkemizde 2002 istatistiklerine göre engeli olan bireylerin iş gücüne katılma oranı, en düşük zihinsel engellilerde olmak üzere (%5.8), %21.7 oranla oldukça düşük seviyededir.^[13] Dünya Engellilik Raporunda çoğunlukla 2003 verilerine göre engelli bireylerin istihdam oranı İsviçre, Norveç ve Kanada’da, sırasıyla, %62.2, %61.7 ve %56.3 olarak en yüksek düzeyde iken, bu oran Hindistan, ABD (2005 verisi), İngiltere, Hollanda, Avustralya, Malavi, Avusturya, Almanya, Zambiya (2005 verisi) ve Meksika’da %37.6 ve %47.2 arasında değişmektedir. Türkiye %21.7 oranla Güney Afrika (2006 verisi) (%12.4), Polonya (%20.8), İspanya (%22.1), Japonya (%22.7) ve Peru (%23.8) gibi engelli istihdamını en düşük olan ülkeler arasında konumlanmaktadır.^[1] “Engellilerin Sorun ve Beklentileri 2010” verileri de kayıtlı

Tablo 7. DER Bölüm 6: Kolaylaştırıcı çevre

DER önerileri	Türkiye'deki güncel durum	Hedefler	Sorunlar	Girişimler	FTR'nin katkıları
Genel sonuç	Erişilebilirlik hak ihlalinin en çok olduğu alan; ^[35] engellilerin %55-67'si yapıllı çevrenin uygun olmadığını düşünmekte ^[44]	Ulaşılabilirlik kültürü; evrensel tasarım; ^[88] engelsiz Türkiye	Yavaş ilerleme; evrensel tasarım eksikliği	EHK madde 7; ^[28] diğer mevzuat; ^[71] Ulaşılabilirlik Stratejisi ve Ulusal Eylem Planı (2010-2011); ^[72] TSE Standartları; ^[73] Erişilebilirlik İzleme ve Denetleme Yönetmeliği; ^[75] Herkes için Tasarım Müfredatı Geliştirme Çalıştayı ^[89]	Farkındalık oluşturmak
Çevrede dolanım, yollar ve kamu binaları	Rampa olan arter/cadde/sokak oranı: %43/%36/%11; hissedilebilir zemin: %0.6-16; kamu binalarında fiziksel düzenlemeler: %47; hissedilebilir zemin/indüksiyon sistemi oranı: %6/%0.1 ^[35]	Herkes için ulaşılabilirlik	Farkındalık, bilgilendirme, hak olarak görülmesi, koordinasyon, denetim ve yaptırım eksikliği ^[79]	EHK geçici madde 2; ^[28] Belediyelerin engelsiz, erişilebilir kentler projeleri; ^[74,77] UDEP projesi ^[78] rehberler ^[46]	Danışmanlık; araştırma
Ulaşım	Belediye otobüslerinde asansör (%84), sesli (%58) ve görsel (%64) uyarılar iyi durumda ^[35]	Herkes için ulaşılabilirlik	Yapılı çevrede ulaşım erişilebilirlik	EHK geçici madde 3 ^[28]	Danışmanlık; araştırma
Ulaşılabilir bilgi ve iletişim olanakları	Bazı sesli kitap, kütüphanecilik, işaret diliyle web sayfası hizmetleri; bazı telefon operatörlerinin ve bankaların sesli bilgi, işlem, Braille alfabesi hizmetleri ^[82]	Herkes için ulaşılabilirlik	Ucuz ulaşılabilir teknoloji sorunu; envanter, veritabanı eksikliği ^[86]	Elektronik Haberleşme Kanunu; ^[80] BÜGETEM, İÜEBM; ^[82] Engelsiz Bilişim Platformu; ^[83] Kamu İnternet Siteleri Rehberi ^[85]	Danışmanlık; araştırma

Yorumlara ilişkin mevcut kaynaklar parantez içinde verilmiştir. FTR: Fiziksel Tip ve Rehabilitasyon; EHK: Engelliler Hakkında Kanun; TSE: Türk Standartları Enstitüsü; UDEP: Ulaşılabilirlik Destek Projesi; BÜGETEM: Boğaziçi Üniversitesi Görme Engelliler Teknoloji ve Eğitim Laboratuvarı; İÜEBM: İstanbul Üniversitesi Engelsiz Bilgi Merkezi.

Tablo 8. DER Bölüm 7: Eğitim

DER önerileri	Türkiye'deki güncel durum	Hedefler	Sorunlar	Girişimler	FTR'nin katkıları
Genel sonuç	Engellilerin %41.6'sı okur-yazar değil; Lise ve daha üstü eğitim oranı %7.7 ^[44]	Herkesi içermeye	Mevzuat uygulanmasında güçlükler; çevresel engeller; erken tanı, değerlendirme ve erken eğitim eksikliği; ^[92] Okullara fiziksel erişim sorunları ^[35]	Anayasa; ^[26] EHK ^[28]	Farkındalık oluşturmak; Değerlendirme; Danışmanlık
Açık politikalar oluşturulması, veri ve bilgilerin geliştirilmesi	T.C. Milli Eğitim Bakanlığı nezdinde girişimler	Engeli olan bireyleri içeren adil bir eğitim sistemi	Uygulamaya koymada güçlükler; veri izleme ve değerlendirme sistemlerinin yetersizliği	Yasalar ve mevzuat; ^[26,28] Ulusal veritabanı projesi ^[25]	Danışmanlık; araştırma
Eğitimde içermeyi geliştirici stratejiler	T.C. Milli Eğitim Bakanlığı nezdinde girişimler; mevzuat kapsamlı ve yeterli	İçerici bir eğitimsel altyapının oluşturulması	Başarılı yürütme için gerekli sistemin oluşturulamamış olması; ^[92] İnsan kaynakları ve eğitimi; aile, yönetici ve akran bilgilendirme ve katılımlarının sağlama konularının; geliştirilmesi; kapsamlı mevzuatın hızla uygulamaya yansıtılması; ^[94] eğitim yaşamında olumsuz muamele ^[35]	Kaynaştırma Yoluyla Eğitim Uygulamaları genelgesi; ^[91] "Bir Sen Daha Var" projesi; ^[6] iyi uygulamaların paylaşılması ^[35]	Danışmanlık; araştırma
Gerektiğinde özel hizmetler	Özel Eğitim ve Rehabilitasyon Merkezlerinden (ÖERM) ücretsiz yararlanabiliyorlar; Ücretsiz taşıma hizmeti mevcut ^[66]	Okul altyapılarının güçlendirilmesi; ve gerekli elemanların sağlanması/artırılması	Kalifiye personel, fiziksel altyapı ve destek hizmetlerinin yetersizliği; erken tanı ve eğitimde yetersizlikler; rehberlik ve araştırma merkezlerinde yetersizlikler; bütçesel kaynak yetersizliği ^[92]	Özel Eğitim Hakkında Kanun Hükmünde Kararname; ^[90] DESÖP; ^[93] Özel Eğitimin Güçlendirilmesi Projesi; ^[95] Üniversiteler Engelli Öğrenci Birimleri ^[96,97]	Danışmanlık; rehabilitasyon hizmet sunumu
Katılımı desteklemek	T.C. Milli Eğitim, Aile ve Sosyal Politikalar ve Kınma Bakanlıkları ve ilgili kuruluşlar nezdinde girişimler	Toplumun ve paydaşların engellilerin eğitimi ile ilgili aktivitelerine katılımı sağlanması	Bilgi ve farkındalık eksikliği; İzleme ve değerlendirme sistemi yetersizliği; yoksulluk; paydaş ortaklık eksikliği (örn. STK ile); toplum temelli rehabilitasyon hizmetleri ile bağlantı eksikliği ^[67]	"Bir Sen Daha Var" projesi; ^[6] "Herkesi içeren üniversitelere doğru" iletişim ağı ve projesi ^[99]	Danışmanlık; Proje geliştirme; Araştırma

Yorumlara ilişkin mevcut kaynaklar parantez içinde verilmiştir. FTR: Fiziksel Tıp ve Rehabilitasyon; EHK: Engelliler Hakkında Kanun; MEB: Milli Eğitim Bakanlığı; ÖERM: Özel Eğitim ve Rehabilitasyon Merkezi; DESÖP: Destek Özel Eğitim Hizmetlerinin Verimliliğinin Araştırılması Projesi; ASPB: Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı.

Tablo 9. DER Bölüm 8: İş ve istihdam

DER önerileri	Türkiye’deki güncel durum	Hedefler	Sorunlar	Girişimler	FTR’nin katkıları
Genel sonuç	İş gücüne katılım oranı düşük (%21.71) (2002 sonucu); ^[13] Ayrımcılığın en fazla algılandığı alan; ^[44] Son yıllarda engelli istihdamında artışlar ^[102]	İş fırsatları ve istihdamı artırmak	İlgili mevzuatın çokluğu ve karışıklığı; Koordinasyon eksikliği; ^[107] engellilerin eğitimlerinin eksikliği; yapıları çevrede ve başvuru kurumlarında erişilebilirlik sorunları; engellilere yönelik önyargılar ^[35]	EHK Madde 14; ^[28] Devlet Memurları kanunu; ^[100] 6518 sayılı kanun ^[103]	Mesleki rehabilitasyon (ancak ilgi yeterli değil); araştırmalar
Hükümetler	Engellilerin istihdamını destekleyici önlemler, projeler, teşvikler	Engelli istihdamını ve işgücüne katılımı artırmak	Yetersiz denetim ve uymayanlar için cezaların az olması; izleme projeleri ve göstergelerle ölçüm eksikliği; ^[35] veritabanı eksikliği	Yasalar ve mevzuat; ^[28,100,103] Engelli Kamu Personel Seçme Sınavı; ^[101] Ulusal veritabanı projesi; ^[25] “Korumalı İşyerleri” Projesi; ^[105] “Girişimci Engel Tanımaz” projesi; ^[66] “Engelim Üretmeye Engel Değil” projesi; ^[106]	Danışmanlık; savunuculuk
İşverenler	Engelli istihdamına olumlu bakış; kota ve teşvikler benimsenmiş ^[104]	Daha çok engellinin istihdamı	Bilgi, yönlendirme ve destek yetersizliği ^[104]	6518 sayılı kanun; ^[103] İş Gücü Piyasasının Engelliler Açısından Analizi; ^[104]	Ergonomi eğitimi ^[112,113]
Diğer kuruluşlar: STK, Belediyeler, İŞKUR	Meslek kazandırmaya yönelik eğitim çalışmaları	Engellilerin çalışma yaşamında yer almalarına destek	Kurumlar arası işbirliği ve eşgüdüm eksikliği; Mesleki eğitim yetersizliği/kurs sayısının az olması ^[35]	Özel Mesleki Rehabilitasyon Merkezleri yönetmeliği; ^[108] Belediyelerin meslek kazandırma girişimleri; ^[109] “Engelim Üretmeye Engel Değil” projesi; ^[106] İŞKUR girişimleri ^[110]	Danışmanlık; savunuculuk

Yorumlara ilişkin mevcut kaynaklar parantez içinde verilmiştir. FTR: Fiziksel Tıp ve Rehabilitasyon; EHK: Engelliler Hakkında Kanun; STK: Sivil Toplum Kuruluşları; İŞKUR: Türkiye İş Kurumu.

olan engelli bireylerin sadece %14.3'ünün çalıştığını göstermektedir.^[44] Özürlülüğe Dayalı Ayrımcılığın Ölçülmesi Araştırması'na göre de en fazla ayrımcılıkla karşılaşıldığı algılanan alan çoğu zaman ve her zaman ayrımcılık yaşandığını algılayanların oranı %71.8 olmak üzere istihdam ve çalışma yaşamıdır.^[9] Dolayısıyla ülkemizde engeli olan bireylere iş ve istihdam sağlanması konusundaki sorun büyüktür.

Ülkemizde engellilerin istihdamına yönelik çok sayıda mevzuat bulunmaktadır. EHK'de engellilerin istihdamına ilişkin ayrımcı uygulamalar yasağı, istihdam başvurusu veya istihdam sırasındaki engelleri azaltıcı veya ortadan kaldırıcı önlemlerin alınması ve işyerinde fiziksel düzenlemelerin yapılması zorunluluğu, iş gücünde yer almaları için rehberlik ve mesleki danışmanlık hizmetlerinin geliştirilmesine yönelik önlemler alınması yükümlülüğü (Madde 14) vurgulanmaktadır.^[28] 657 sayılı Devlet Memurları Kanunu'nun 53 üncü maddesinin başlığı "Engelli personel çalıştırma yükümlülüğü" şeklinde değiştirilerek, %3 oranında engelli çalıştırılması, engellilerin görevlerini gerçekleştirmelerinde gerekli yardımcı araç ve gereçlerin kurumlarınca sağlanması ve engeli olan bireyler için ayrı bir merkezi sınav uygulanması zorunlulukları yer almaktadır.^[100] Bu konuda bir yönetmelik de hazırlanmıştır.^[101] Bu zorunluluklar sonucu engelli kotasında istihdam edilen memur sayısı 2002'deki 5777 rakamından 2014'te 36165'e yükselmiştir. Ancak bunlar arasında fazla ortopedik engelliler işe yerleştirilmiş iken, istihdam edilen dil ve konuşma, mental ve işitme engeli olan bireylerin sayısı düşüktür. Özel sektörde de engelli kotasında istihdam edilen işçi sayısının 2002'deki 10226'dan 2014'te 26118'e yükseldiği görülmektedir.^[102] Ancak, engelli istihdamına ayrılan kadroların tamamına istihdam sağlanamamış olduğu dikkati çekmektedir.^[35,102] Engellilerin üst düzey memur kadrolarında yer bulamamış olduğu da gözlenmektedir.^[35] Şubat 2014'de yayınlanan 6218 tarihli kanun ile İş Kanununa eklenen terimlerle engellilerin iş ilişkisinde ayrımcılığa uğramaması güvence altına alınmış ve engelliler için iş verenin çalışma yeri düzenlemeleriyle ilgili yükümlülükleri ve engellilerin istihdamını teşvik hükümleri kanun seviyesinde yeniden düzenlenmiştir.^[103]

İşverenler açısından, özel sektörde engelli istihdamına bakış, tutum ve beklentileri belirlemek üzere 2011 yılında gerçekleştirilen "İş Gücü Piyasasının Engelliler Açısından Analizi"ne göre işverenin en fazla zihinsel engellilerin işe yerleştirilmesinde isteksiz davrandığı, ortopedik, dil, işitme ve konuşma engeli olanların istihdamına olumlu baktığı, kota ve teşvik uygulanmasının işverenler tarafından benimsendiği, ancak devletten engellilikle ilgili konularda bilgi, yönlendirme ve destek beklentileri olduğu belirlenmiştir. Engelli istihdamında engellilerin genel eğitimindeki ve mesleki eğitimlerindeki yetersizliklerin önemli bir sorun olduğuna, ayrıca ekip çalışmasına uyum, iletişim, iş güvenliği ve iş etiği eğitimlerinin önemine dikkat çekilmiştir.^[104]

Engel düzeyi daha ciddi olan bireylere işgücünde yer alma olanağı sağlamak üzere geliştirilen "Korumalı İşyerleri Projesi"^[105] ve yine engelli bireylerin ekonomik bağımsızlıklarının sağlanması amacıyla oluşturulan "Girişimci Engel Tanımaz"^[66] ve "Engelim Üretmeye Engel Değil"^[106] projeleri engellilerin işgücüne katılımı konusunda atılmış önemli adımlardır.

Engellilerin çalışma hayatında etkin bir biçimde yer alabilmelerine olanak sağlamak için yasal düzenlemeler yeterli olmakla birlikte, konu ile ilgili mevzuatın çokluk ve karışıklıktan kurtulması, tek ve bütüncül olması, kurumlar arası işbirliği ve eşgüdümün sağlanması ve yine çok önemli olarak engellilerin mesleki eğitimlerinin geliştirilmesi yararlı olacaktır.^[107] Bu çerçevede, mesleki rehabilitasyon uygulamalarının sistemli bir biçimde yürütülmesi için hazırlanan Özel Mesleki Rehabilitasyon Merkezleri Hakkında Yönetmelik 2006 yılında yürürlüğe girmiştir.^[108] Bazı sivil toplum kuruluşları ve belediyeler^[109] ve Türkiye İş Kurumu^[110] engeli olan bireylere mesleki eğitim sağlamakla birlikte, Avrupa ülkelerinde birçok rehabilitasyon kliniğinde sağlanan mesleki rehabilitasyonun^[111] FTR branşında ülkemizde de ilginin artması engellilerin istihdamına katkıda bulunacaktır. Fiziksel Tıp ve Rehabilitasyon uzmanlarının ergonomi konusundaki çalışmaları özellikle engelliliğin önlenmesi ve engellilerin çalışma şartlarının kolaylaştırılması bağlamında işverenlerin eğitimi açısından önemlidir.^[112,113]

DER 9. Bölüm: İleriye Doğru Öneriler

Dünya Engellilik Raporunun son bölümünde ileriye yönelik öneriler özetlenmiş (Tablo 10) ve konu ile ilgili Birleşmiş Milletler'in gelişim ile ilgili kurumlarının, devletlerin, engellilerle ilgili organizasyonların, akademik kurumların, hizmet sunucularının, özel sektörün, toplumdaki bireylerin, engellilerin ve ailelerinin neler yapması gerektiği detaylandırılmıştır.^[1] Tüm tarafların elbirliği ile sorunların aşılabileceği açıktır.

Daha önceki ilgili bölümlerde sözü edilen gelişmelerle ülkemizde EHİBMS ve DER önerileri doğrultusunda engellilik konusunda büyük aşamalar kaydedildiği belirgindir. Engellilik konularıyla ilişkili önemli çalışmalar

Tablo 10. DER Bölüm 9: İleriye doğru öneriler

1. Tüm ana politikalar, sistemler ve hizmetlere ulaşılabilirlik sağlanmalıdır
2. Engeli olan bireyler için özgün programlar ve hizmetlere yatırım yapılmalıdır
3. Ulusal engellilik stratejileri ve aksiyon planı oluşturulmalıdır
4. Engelli olan bireyler içerilebilmelidir
5. İnsan kaynakları geliştirilmelidir
6. Yeterli finansman sağlanmalı ve alım gücü geliştirilmelidir
7. Kamu farkındalığı artırılmalıdır
8. Engellilik ile ilişkili kaliteli/güvenilir veriler toplanmalıdır
9. Engellilik ile ilgili araştırmalar güçlendirilmeli ve desteklenmelidir

gerçekleştirmiş/gerçekleştirmekte olan T.C. Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığının “Güçlü Yönler, Zayıf Yönler, Fırsatlar ve Tehditler” analizinde engellilerle ilgili hukuksal çerçeve, hizmet ve organizasyonla ilgili önemli projeler ile sorunların tespiti, çözümlerin belirlenmesi ve yeni hizmet modelleri geliştirme ve uygulama kapasitesinin olması güçlü yönleri teşkil ederken, operasyon ve organizasyon açısından uygulamalarda birliğin sağlanamamış olması, birimler arası, diğer kurum ve kuruluşlar ve ilgili STK’lar ile iletişim ve koordinasyonda yetersizlik, araştırmalara/kanıta dayalı karar alma kültürünün yetersizliği ve hizmetlerin sonuçlarını ölçme ve değerlendirmeye yönelik sistem eksikliği zayıf yönleri teşkil etmektedir.^[67] Ulusal engellilik eylem planı oluşturulması da önemli bir gerekliliktir.

DÜNYA ENGELLİLİK RAPORU VE FİZİKSEL TIP VE REHABİLİTASYON

Daha önce de belirtildiği gibi “FTR engellilik deneyimi yaşayan veya yaşaması muhtemel olan bireylerin çevre ile etkileşim içinde en uygun fonksiyon görmelerini sağlamayı ve sürdürmeyi mümkün kılmayı hedefleyen tıpta uzmanlık alanı”dır ve “fonksiyon görme/işlevsellik tıbbi” olarak da anılır.^[39] Fiziksel Tıp ve Rehabilitasyon tıp branşı herhangi bir sağlık durumunda (hastalık veya bozukluk) tanı koyar, medikal tedavi sağlar ve ICF’de tanımlanan vücut fonksiyonları ve yapıları, aktivite ve katılım ve bağlamsal faktörler (çevresel faktörler ve kişisel faktörler) komponentlerindeki tüm sorunları analiz ederek uygun tedavi stratejileri belirler. Fiziksel Tıp ve Rehabilitasyon uzmanları medikal ve rehabilitasyon girişimlerini birlikte uygulayarak problemlere bütünsel yaklaşırlar. Bir bozukluk veya hastalıkta birey için çok önemli olan işlevselliğin (fonksiyon görmenin) sağlanması veya sürdürülmesine odaklanarak hastanın otonomisini ve eğitim, iş ve sosyal yaşam dahil olmak üzere tüm yaşam alanlarına/topluma katılımını sağlarlar ve sonuçta yaşam kalitesini iyileştirirler. Fiziksel Tıp ve Rehabilitasyon bir sağlık durumuna (hastalığa veya bozukluğa) hem tedavi edici bakış açısıyla ve hem de ekip çalışmasıyla işlevselliği (fonksiyon görmeyi) en iyi duruma getirmek üzere engellilik ve işlevsellik bakış açısıyla yaklaşır.^[39,114-116] Dolayısıyla “ICF” bakış açısıyla hazırlanan DER’de, FTR tıpta uzmanlık alanının engeli olan bireylerin problemleriyle ilgilenmek için en uygun branş olduğu onaylanmış olmaktadır.

Dünya Engellilik Raporunda “Rehabilitasyon Tıbbi” “FTR’nin Beyaz Kitabı” refere edilerek ve FTR yetkili organlarının tanımladığı şekilde yer almaktadır. Dünya Engellilik Raporu FTR’nin otoritesini/yetkisini kabul etmektedir. Dünya Engellilik Raporu FTR’nin ICF’e göre tanımını ve bu biyopsikososyal modele göre yaklaşımlarını güçlü bir şekilde desteklemektedir.^[117] Fiziksel Tıp ve Rehabilitasyon branşının klinik ortamın yanı sıra, klinik ortam dışına taşan bakış açısı ve bireyi çevreyle etkileşim içinde görmesi bu branşı bilimsel ve insani hedefleri izleyerek DER’in ana amaçlarının yerine getirilmesinde aktif olarak rol almada özel bir şekilde konumlanmaktadır.^[118]

Uluslararası FTR Derneği (ISPRM) DER’i gelecekteki aktiviteleri için rehber olarak görmüş ve DER’in önerilerinin hayata geçirilmesini sorumluluk olarak kabul etmiştir. ISPRM uluslar arası kuruluşlar ve ulusal FTR dernekleriyle işbirliği içinde kendi geleceğini de olumlu etkileyecek eğitim ve öğretim, güçlü rol modellerinin desteklenmesi, yaratıcı rehabilitasyon modellerinin geliştirilmesi ve rehabilitasyon araştırmaları şeklinde çalışma alanları belirlemiştir.^[119]

Dünya Engellilik Raporunun yayınlanmasını takiben DSÖ bir eylem planı (“DSÖ Global Engellilik Eylem Planı 2014-2021: Engeli Olan Tüm Bireyler için Sağlığın Geliştirilmesi”) oluşturmuştur. Bu eylem planının amaçları sağlık hizmetlerine erişimdeki engellerin ortadan kaldırılmasının yanı sıra, rehabilitasyon, habilitasyon, yardımcı teknoloji ve destek hizmetlerini ve toplum temelli rehabilitasyonu güçlendirmek ve kapsamını genişletmek,

Tablo 11. İnsan işlevselliği araştırma alanları

İnsan işlevselliği araştırma alanları	Konular
Rehabilitasyonda biyobilimler	<ul style="list-style-type: none"> • Doku yaralanması ve tamiri • Plastisite
İnsan işlevselliği bilimleri	<ul style="list-style-type: none"> • İşlevsellik epidemiyolojisi • İşlevsellik ölçütleri
Bütünleştirici rehabilitasyon bilimleri	<ul style="list-style-type: none"> • Rehabilitasyon hizmetleri • Rehabilitasyon girişimleri • Rehabilitasyon yönetimi
Biyomedikal rehabilitasyon bilimleri ve mühendisliği	<ul style="list-style-type: none"> • Organ sistemleri ve farmakolojik ve farmakolojik olmayan FTR girişimleri
Profesyonel rehabilitasyon bilimleri	<ul style="list-style-type: none"> • Standartlar ve kılavuzlar • Rehabilitasyon kalite yönetimi • Rehabilitasyon profesyonellerinin eğitimi • Rehabilitasyon ekiplerinin geliştirilmesi

engellilik hakkında uluslararası karşılaştırılabilir verilerin toplanmasını geliştirmek ve engellilik ve ilişkin hizmetlere yönelik araştırmaları desteklemek olarak belirlenmiştir.^[120] Bu eylem planında rehabilitasyonun ön plana çıkarılması branşımızın değerini gösteren ve daha ileri seviyelere ulaşması için fırsat teşkil eden çok önemli bir gelişmedir.

FTR'nin "DER" in Hayata Geçirilmesine Mevcut/Potansiyel Katkıları

"Dünya Engellilik Planı: Harekete çağrı" başlıklı yazımızda detaylı olarak ele alındığı^[40] ve aşağıda da tekrarlandığı gibi [Alıntılar: (40) Oral ve ark., 2012, ss. 255-8] FTR tıp branşının DER'in hayata geçirilmesinde büyük katkıları olduğu ve olmaya devam edeceği açıktır:

- Tüm hekimler ve engeli olan bireylerin bakımında önemli rol oynayan FTR uzmanları sağlık alanındaki bakım sorumluluklarını yerine getirmektedirler.
- Ülkemizde mevcut Üniversitelerin FTR Anabilim Dalları ve Eğitim Araştırma Hastaneleri Fizik Tedavi ve Rehabilitasyon klinikleri ve özel kurumlarda kas-iskelet sistemi rehabilitasyon programlarından, nörolojik, kardiyak, ortopedik, onkolojik, obezite rehabilitasyon programlarına uzanan çok geniş alanda rehabilitasyon programları başarıyla uygulanmaktadır.
- Fiziksel Tıp ve Rehabilitasyon tıpta uzmanlık alanı yoğun deneyim ve bilgi birikimiyle ulusal engellilik stratejileri ve aksiyon planı oluşturulmasında danışmanlık yapabilir.
- Üniversitemizde kurulmuş olan 'İstanbul Üniversitesi Engelliler Uygulama ve Araştırma Merkezi' kurulduğundan itibaren FTR uzmanları tarafından yönetilmektedir.
- Türkiye FTR Derneği mevcut insan kaynakları gelişimini çeşitli eğitim aktiviteleriyle desteklemektedir.
- Ulusal engellilik stratejileri çerçevesinde engeli olan bireylere yönelik çeşitli kamu hizmetleri ve sosyal güvence sağlanmaktadır.
- Çeşitli bilimsel toplantılarla engellilere ilişkin 'kamu farkındalığı' sağlama girişimleri sürdürülmektedir.
- Branşımızın olağanüstü genişliği bizlere 'ICF' çerçevesinde fonksiyon ve rehabilitasyon ile ilişkili olarak temel bilimlerden topluma kadar uzanan alanlarda araştırma olanağı sağlamaktadır.^[40]

Dünya Engellilik Raporunun hayata geçirilmesinde en önemli katkılardan biri çeşitli kuruluş ve özellikle akademik çevrelerce gerçekleştirilecek olan bilimsel araştırmalardır. Yukarıda yer alan insan işlevselliği ve rehabilitasyon konusunda beş farklı araştırma alanında (Tablo 11).^[121-123] yapılacak bilimsel araştırmalardan sağlanan veriler ulusal engellilik stratejilerinin oluşturulmasında önemli role sahip olacaktır.

Fiziksel Tıp ve Rehabilitasyon branşı özellikle danışmanlık, özgün programlar, ICF kullanımını yaygınlaştırarak veri toplama ve araştırmalarla DER'in hayata geçirilmesine büyük katkılarda bulunabilir.^[40] Ülkemizde yaklaşık 70 yıllık bir geçmişi olan FTR branşının yoğun deneyim ve bilgi birikimiyle engelliliğin ele alınmasında önemli

bir gereksinim olan, hükümetlerce gerçekleştirilecek olan bir “ulusal rehabilitasyon planı”nın oluşturulmasında danışmanlık yapabileceği de açıktır.

Sonuç olarak,

- Türkiye “engellilik” konusuna büyük önem vermektedir.
- Yasalar ve mevzuat nispeten yenidir, kapsamlı ve yeterlidir.
- “Engellilik” konusundaki çabalar son yıllarda ivme kazanmıştır.
- Önümüzdeki yıllarda çok daha fazla ilerleme kaydedilmesi beklenmektedir; engellilik konusundaki olumlu gelişmelerin geliştirilecek göstergelerle ortaya konması önemlidir.
- Fiziksel Tıp ve Rehabilitasyon branşı/uzmanları bu ilerlemeye önemli katkılarda bulunabilir.

KAYNAKLAR

1. World Health Organisation, World Bank. World Report on Disability. Geneva: WHO; 2011. http://www.who.int/disabilities/world_report [Erişim tarihi: 7 Temmuz 2015]
2. United Nations. Convention on the Rights of Persons with Disabilities. New York: 2006. <http://www.un.org/disabilities/convention/conventionfull.shtml> [Erişim tarihi: 7 Temmuz 2015]
3. 6462 sayılı ve 3 Mayıs 2013 tarihli “Kanun ve Kanun Hükmünde Kararnamelerde Yer Alan Engelli Bireylere Yönelik İbarelerin Değiştirilmesi Amacıyla Bazı Kanun ve Kanun Hükmünde Kararnamelerde Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun”. T.C. Resmi Gazete. Tarih: 3 Mayıs 2013, Sayı: 28636.
4. T.C. Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı Engelli ve Yaşlı Hizmetleri Genel Müdürlüğü. Tarihçemiz. <http://www.eyh.gov.tr/kurumsal/kurum-hakkinda> [Erişim tarihi: 21 Temmuz 2015]
5. T.C. Başbakanlık .zürlüler İdaresi Başkanlığı. “Toplum özür lülüğü nasıl anlıyor?” Temel araştırması. 2008. <http://eyh.aile.gov.tr/yayin-ve-kaynaklar/yayinlar> [Erişim tarihi: 21 Temmuz 2015]
6. T.C. Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı Engelli ve Yaşlı Hizmetleri Genel Müdürlüğü, UNICEF Türkiye. Bir Sen Daha Var” projesi. <https://www.birsendahavar.gov.tr/sayfa/kampanya-hakkinda-3> [Erişim tarihi: 28 Eylül 2015]
7. T.C. Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı Engelli ve Yaşlı Hizmetleri Genel Müdürlüğü, UNICEF Türkiye. Türkiye’de Engeli olan Çocuklara Yönelik Bilgi, Tutum ve Davranış Raporu. Birleşmiş Milletler Çocuklara Yardım Fonu (UNICEF), Şubat, 2015. http://unicef.org.tr/files/bilgimerkezi/doc/KAP_TR.pdf [Erişim tarihi: 28 Eylül 2015]
8. T.C. Başbakanlık Özürlüler İdaresi Başkanlığı, Başbakanlık İnsan Hakları Başkanlığı [Avrupa Topluluğu İstihdam ve Sosyal Dayanışma Programı -PROGRESS (2007-2013) desteği ile] Türkiye’de Özürlülüğe Dayalı Ayrımcılıkla Mücadele Projesi. <http://www.eyh.gov.tr/projeler/ayrimciliklamucadele/proje> [Erişim tarihi: 12 Temmuz 2015]
9. T.C. Başbakanlık Özürlüler İdaresi Başkanlığı [Avrupa Topluluğu İstihdam ve Sosyal Dayanışma Programı -PROGRESS (2007-2013) desteği ile]. Özürlülüğe Dayalı Ayrımcılığın Ölçülmesi Araştırması. <http://www.eyh.gov.tr/projeler/ayrimciliklamucadele/arastirma-raporu> [Erişim tarihi: 12 Temmuz 2015]
10. T.C. Başbakanlık Özürlüler İdaresi Başkanlığı [Avrupa Topluluğu İstihdam ve Sosyal Dayanışma Programı -PROGRESS (2007-2013) desteği ile]. Özürlülüğe Dayalı Ayrımcılıkla Mücadele Sempozyumu. 3-5 Kasım, 2010, Ankara. http://eyh.aile.gov.tr/data/55100f25369dc5c9d8afa5fc/Sempozyum_Kitap_TR.pdf [Erişim tarihi: 12 Temmuz 2015]
11. Çağlar S. Engelli Hakları Sözleşmesi’nde Ayrımcılık Yasağı ve Türkiye’nin Uyum Sorunu. TBB Dergisi 2011;96:149-78.
12. Çubukçu Günleri: XXXIV. Geleneksel Çubukçu Günleri. Türkiye’de Özürlülük, Neredeyiz? Nerede Olmalıyız? 11-12 Aralık 2003; XXXV. Geleneksel Çubukçu Günleri Türkiye’de Çocuk Özürlülüğü, Neredeyiz? Nerede Olmalıyız? 22-23 Kasım 2004; XXXVI. Geleneksel Çubukçu Günleri Türkiye’de Yaşlı Özürlülüğü, Neredeyiz? Nerede Olmalıyız? 23-24 Kasım 2005. <http://www.istanbulfr.com/tr/geleneksel-cubukcu-sempozyomu/c/114> [Erişim tarihi: 28 Temmuz 2015]
13. Türkiye İstatistik Kurumu. 2002 Türkiye Özürlüler Araştırması. <http://kutuphane.tuik.gov.tr/pdf/0014899.pdf> [Erişim tarihi: 10 Temmuz 2015]
14. World Health Organisation. International Classification of Functioning, Disability and Health. Geneva: WHO; 2001.
15. T.C. Başbakanlık Özürlüler İdaresi Başkanlığı. 2010 yılı Faaliyet Raporu. Ankara, Nisan, 2011. http://www.sp.gov.tr/upload/xSPRapor/files/jBVT6+Ozurluler_Idaresi_2010FAALİYETRAPORUSON_10_05_11.pdf
16. T.C. Başbakanlık Özürlüler İdaresi Başkanlığı. Stratejik Plan (2008-2012). Kalemдар Matbaacılık, Ankara: Aralık 2007.
17. T.C. Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı, Engelli ve Yaşlı Hizmetleri Genel Müdürlüğü, Araştırma Geliştirme ve Proje Dairesi. Nüfus ve Konut Araştırması: Engellilik 2011. http://eyh.aile.gov.tr/data/55116a22369dc57100ffbf23/nka_2011_engellilik.pdf [Erişim tarihi: 12 Temmuz 2015]
18. Türkiye İstatistik Kurumu. Sağlık Araştırması 2012. Yayın no. 4117. http://www.tuik.gov.tr/Kitap.do?metod=KitapDetay&KT_ID=1&KITAP_ID=223

19. T.C. Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı Engelli ve Yaşlı Hizmetleri Genel Müdürlüğü, Avrupa Komisyonu Teknik Destek ve Bilgi Değişim Ofisi (TAIEX). Engellilerin Haklarına İlişkin Sözleşme'nin 31. Maddesi hakkında düzenlenen TAIEX Çalıştayı. 5 Ekim 2012, Ankara: http://engelli.eyh.gov.tr/sozlesme/farkindalik_calismalari.aspx [Erişim tarihi: 12 Temmuz 2015]
20. CF Kitabı (icf.zip) (2004). İşlevsellik, Yetiştirimi ve Sağlıkın Uluslararası Sınıflandırması. Dünya Sağlık Örgütü, 2001. Çeviren: Kabakcı E, Göğüş A. Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı, Engelli ve Yaşlı Hizmetleri Genel Müdürlüğü. Ankara: Bilge Matbaacılık; 2004.
21. ICF Research Branch of WHO CC FIC (DIMDI). ICF Core Sets Workshop. Marmara Üniversitesi Tıp Fakültesi Fiziksel Tıp ve Rehabilitasyon Anabilim Dalı, 5 Mayıs 2006.
22. Dernek B, Esmailzadeh S, Oral A. The utility of the International Classification of Functioning, Disability and Health checklist for evaluating disability in a community-dwelling geriatric population sample. *Int J Rehabil Res* 2015;38:144-55.
23. T.C. İstanbul Üniversitesi İstanbul Tıp Fakültesi. 2014-2015 Dönem 3 Öğretim ve Sınav Programı. Hareket Dilimi 2. ICF Sınıflaması. İstanbul: s. 77 <http://istanbultip.istanbul.edu.tr/ogrenci/> [Erişim tarihi: 26 Mayıs 2015]
24. International Society of Physical and Rehabilitation Medicine (ISPRM) (2014). WHO Liaison Committee-Subcommittee, Implementation of ICF. Objectives. Available from: <http://www.isprm.org/discover/committees/>
25. T.C. Başbakanlık (Özürlüler İdaresi Başkanlığı). Özürlüler Veri tabanı Oluşturulmasına ve Özürlülere Kimlik Kartı Verilmesine Dair Yönetmelik. T.C. Resmi Gazete. Tarih: 19 Temmuz 2008, Sayı: 26941.
26. 2709 sayılı ve 18 Ekim 1982 tarihli Türkiye Cumhuriyeti Anayasası. (5982 sayılı ve 7 Mayıs 2010 tarihli Türkiye Cumhuriyeti Anayasasının Bazı Maddelerinde Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun ile düzenlenen değişikliklerle). T.C. Resmi Gazete. Tarih: 9 Kasım 1982, Sayı: 17863 (Mükerrer)
27. 5982 sayılı ve 7 Mayıs 2010 tarihli Türkiye Cumhuriyeti Anayasasının Bazı Maddelerinde Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun. T.C. Resmi Gazete. Tarih: 23 Eylül 2010, Sayı: 27708.
28. 5378 sayılı ve 1 Temmuz 2005 tarihli Engelliler Hakkında Kanun (değişikliklerle birlikte). T.C. Resmi Gazete. 7 Temmuz 2005, Sayı: 25868.
29. 5825 sayılı ve 3 Aralık 2008 tarihli Engellilerin Haklarına İlişkin Sözleşmenin Onaylanmasının Uygun Bulduğuna Dair Kanun ve Engellilerin Haklarına İlişkin Sözleşme. T.C. Resmi Gazete. Tarih: 18 Aralık 2008, Sayı: 27084.
30. Gül İİ. Bir Hak Mücadelesi Alanı Olarak Engellilik ve Engellilerin Haklarına İlişkin Birleşmiş Milletler Sözleşmesi. Özveri Dergisi 2008;5(2). <http://eyh.aile.gov.tr/yayin-ve-kaynaklar/ozveri-dergisi/10sayi-2008-cilt-5sayi2>
31. T.C. Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı Engelli ve Yaşlı Hizmetleri Genel Müdürlüğü İnsan Hakları ve Engellilik Seminerleri Projesi. <http://www.eyh.gov.tr/haberler/engelli-haklari-bilgilendirme-seminerinin-ikincisi-afyonda-yapildi> [Erişim tarihi: 13 Temmuz 2015]
32. T.C. Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı Engelli ve Yaşlı Hizmetleri Genel Müdürlüğü. Birleşmiş Milletler Engellilerin Haklarına İlişkin Sözleşmesi'nin Türkiye'de Uygulanma ve İzlenmesine Destek Projesi. http://engelli.eyh.gov.tr/sozlesme/izleme_calismalari.aspx [Erişim tarihi: 14 Temmuz 2015]
33. 6574 sayılı ve 3 Aralık 2014 tarihli "Engellilerin haklarına ilişkin sözleşmeye ek ihtiyari protokolün onaylanmasının uygun bulunduğu dair kanun". T.C. Resmi Gazete. Tarih: 12 Aralık 2014, Sayı: 29203.
34. Engellilerin Haklarına İlişkin Ek İhtiyari Protokol. http://eyh.aile.gov.tr/data/548f0379369dc53b305f3af4/sozlesme_ek_protokol.pdf
35. Toplumsal Haklar ve Araştırmalar Derneği (TOHAD), İstanbul Bilgi Üniversitesi. Engelli Hakları İzleme. Mevzuattan Uygulamaya Engelli Hakları İzleme Raporu 2014. 1. Baskı. Ankara: Hermes Tanıtım Ofset Ltd. Şti.; Temmuz 2015. Mevzuattan Uygulamaya. http://www.engellihaklariizleme.org/tr/files/belgeler/kitap_2014.pdf
36. T.C. TBMM İnsan Haklarını İnceleme Komisyonu. Engelli Hakları İnceleme Raporu. 24. Dönem 3. Yasama Yılı, 2013. (Rapor Kabul tarihi: 4 Temmuz 2013). https://www.tbmm.gov.tr/komisyon/insanhaklari/docs/2013/raporlar/engelli_haklari_inceleme_raporu.pdf [Erişim tarihi: 10 Ekim 2015]
37. WHO. International Classification of Impairments, Disabilities and Handicaps. Geneva: World Health Organization; 1980.
38. Dilşen G, Aydın R, Müslümanoğlu L, Serdaroğlu G, Yazgan N, Yöndemli H, ve ark. Rehabilitasyon yönünden özürlülük prevalansı. *Klinik Gelişim Derg* 1992;5:1803-6.
39. Stucki G, Melvin J. The International Classification of Functioning, Disability and Health: a unifying model for the conceptual description of physical and rehabilitation medicine. *J Rehabil Med* 2007; 39:286-92.
40. Oral A, Akyüz G, Sindel D, Aydın R. Dünya engellilik raporu: Harekete çağrı. *Türk Fiz Tıp Rehab Derg* 2012;58:255-8.
41. Akyuz G. (Lecture) The situation in Turkey for removing barriers for persons with disabilities. 2nd IRF World Conference & 7th BAPMRCON. December 2-4, 2012, Dhaka, Bangladesh.
42. Oral A. "Dünya Engellilik Raporu". 24. Ulusal Fiziksel Tıp ve Rehabilitasyon Kongresi, 27-31 Mart 2013, Maxx Royal Otel, Antalya.
43. Oral A. "Türkiye'de ve dünyada engelliliğin durumu". 12. Ulusal Aile Hekimliği Kongresi, 15-19 Mayıs 2013, Pine Bay Hotel, Kuşadası.
44. T.C. Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı, Türkiye İstatistik Kurumu. Özürlülerin sorun ve beklentileri araştırması, 2010. <https://biruni.tuik.gov.tr/yayin/views/visitorPages/index.zul> [Erişim tarihi: 15 Temmuz 2015]
45. S.B. Özürlü Kişilere Yönelik Sağlık Hizmetlerinin Sunumuna İlişkin Sağlık Bakanlığı genelgesi. Genelge No: 2010/79.

46. T.C. Sağlık Bakanlığı Türkiye Halk Sağlığı Kurumu Başkanlığı. Sağlık Kurumlarında Özürlü Bireyler için Ulaşılabilirlik Temel Bilgiler Rehberi. Haziran 2012, Ankara.
47. T.C. Yükseköğretim Kurulu, T.C. Sağlık Bakanlığı, T.C. Maliye Bakanlığı, T.C. Kalkınma Bakanlığı. Türkiye’de Sağlık Eğitimi ve Sağlık İnsangücü Durum Raporu 2014. (Ed. Prof. Dr. Mustafa Solak). YÖK Yayın No: 2014 /1. 1. Baskı. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Web Ofset tesisleri; Şubat 2014.
48. T.C. Sağlık Bakanlığı Sağlık Araştırmaları Genel Müdürlüğü. Bölüm 9. Sağlık Ekonomisi ve Finansmanı. Sağlık İstatistikleri Yıllığı 2013. Ankara, 2014. <http://www.saglik.gov.tr/TR/belge/1-2952/istatistik-yilliklari.html>
49. Türkiye İstatistik Kurumu. OECD Health Data 2014.
50. Skempes D, Bickenbach J. Strengthening Rehabilitation for People with Disabilities: A Human Rights Approach as the Essential Next Step to Accelerating Global Progress. *Am J Phys Med Rehabil* 2015;94:823-8.
51. Skempes D, Stucki G, Bickenbach J. Health-related rehabilitation and human rights: analyzing states’ obligations under the United Nations Convention on the Rights of Persons with Disabilities. *Arch Phys Med Rehabil* 2015;96:163-73.
52. 6225 sayılı Bazı Kanun ve Kanun Hükmünde Kararnamelerde Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun (2011). T.C. Resmi Gazete, 27916, 26 Nisan 2011.
53. Executive Committee of the UEMS. D8908 ter European Resolution. Resolution regarding rehabilitation. www.euro-prm.org/index.php?option=com_content&view=article&id=15&Itemid=162&lang=en
54. Dinçer F. Report of the Coordinator of National Managers of EBPRM. Coimbra, 2012. 15 Mart 2012 “UEMS PRM Board” toplantısı sunusu. <http://www.euro-prm.org> adresinde, delegelelere özel bölümde mevcut. [Erişim tarihi: 24 Mart 2013]
55. T.C. Sağlık Bakanlığı Sağlık Araştırmaları Genel Müdürlüğü. Bölüm 6. Sağlık Hizmetleri Verilen Kurumlar ve Altyapıları. Sağlık İstatistikleri Yıllığı 2013. Ankara, 2014.
56. T.C. Sağlık Bakanlığı Türkiye Kamu Hastaneleri Kurumu Kamu Hastaneleri İstatistik Yıllığı 2014. Sağlık Bakanlığı Yayın No: 1000, Ankara, 2015. <http://www.tkhk.gov.tr> [Erişim tarihi: 25 Ekim 2015]
57. Bethge M, von Groote P, Giustini A, Gutenbrunner C. The World Report on Disability: a challenge for rehabilitation medicine. *Am J Phys Med Rehabil* 2014;93(1 Suppl 1):S4-11.
58. 3065 sayılı ve 25 Ekim 1984 tarihli Katma Değer Vergisi Kanunu. T.C. Resmi Gazete. Tarih: 2 Kasım 1984, Sayı: 18563.
59. Aydın R, Aktaş İ. Sağlık ve Rehabilitasyon Hizmetlerine Erişim. “Engelsiz Türkiye için Yolun Neresindeyiz? Mevcut Durum ve Öneriler” kitabında (Yayına hazırlayanlar. Menda E, Balkan N, Berktaş N), Sabancı Üniversitesi Yayınları. İstanbul: İmak Ofset; Mart 2013. s. 274-84.
60. T.C. Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı Engelli ve Yaşlı Hizmetleri Genel Müdürlüğü, Engelli Bakım Hizmetleri Dairesi Başkanlığı Birifing Raporu. <http://eyh.aile.gov.tr/yayin-ve-kaynaklar/> [Erişim tarihi: 2 Ağustos 2015]
61. T.C. Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı Engelli ve Yaşlı Hizmetleri Genel Müdürlüğü. Engellilerin Toplumsal Entegrasyonunun Geliştirilmesi Projesi. <http://www.engelli-entegrasyonu.net/tr/>
62. T.C. Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı Engelli ve Yaşlı Hizmetleri Genel Müdürlüğü. Engellilerin Toplumsal Entegrasyonunun Geliştirilmesi Projesi. Sivil Toplum Kuruluşları (STK) için Eğitimler. <http://www.engelli-entegrasyonu.net/tr/etkinlikler/egitimler/104-stk-egitimleri>
63. T.C. Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı Engelli ve Yaşlı Hizmetleri Genel Müdürlüğü. Engellilerin Toplumsal Entegrasyonunun Geliştirilmesi Projesi. Proje Özetleri. <http://www.engelli-entegrasyonu.net/tr/hibe-projeleri/proje-ozetleri>
64. T.C. Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı Engelli ve Yaşlı Hizmetleri Genel Müdürlüğü. Engellilerin Toplumsal Entegrasyonunun Geliştirilmesi Projesi ve GAP Analiz Raporu (Mayıs 2015, Ankara) <http://www.engellentegrasyonu.net/tr/> [Erişim tarihi: 10 Ağustos 2015]
65. 2011-2013 Bakım Hizmetleri Stratejisi ve Eylem Planı. T.C. Resmi Gazete. Tarih: 19 Ocak 2011, Sayı: 27820.
66. T.C. Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı Engelli ve Yaşlı Hizmetleri Genel Müdürlüğü. Türkiye’de Engellilik ve Kalkınma: Son 10 yılın Raporu (2002-2013). <http://www.eyh.gov.tr/yayin-ve-kaynaklar/son-10-yilda-turkiyedeengellilik-ve-kalkinma-raporu-20022013> [Erişim tarihi: 13 Temmuz 2015]
67. T.C. Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı. 2013-2017 Stratejik Planı. Aralık 2012. <http://www.sp.gov.tr/tr/stratejikplan/s/377/Aile+ve+Sosyal+Politikalar+Bakanligi+2013-2017> [Erişim tarihi: 9 Eylül 2015]
68. Aydın R. İstanbul Tıp Fakültesi FTR Anabilim Dalı Çocuk Rehabilitasyon Birimi “Anne Baba Okulu seminerleri”. www.istanbulftr.com/tr/anne-baba-okulu/c/94 [Erişim tarihi: 5 Eylül 2015]
69. T.C. Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı, Maliye Bakanlığı, Sağlık Bakanlığı: Bakıma Muhtaç Engelli Bireylere Yönelik Özel Bakım Merkezleri Yönetmeliği. T.C. Resmi Gazete, Tarih: 16 Ağustos 2013, Sayı: 28737.
70. United Nations. International Day of Persons with Disabilities, 3 December 2012. www.un.org/disabilities/default.asp?id=1597
71. T.C. Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı Engelli ve Yaşlı Hizmetleri Genel Müdürlüğü. Ulusal mevzuat. <http://www.eyh.gov.tr/tr/html/8136/Ulusal-Mevzuat>.
72. Ulaşılabilirlik Stratejisi ve Ulusal Eylem Planı (2010-2011) (Kurul Kararı) T.C. Resmi Gazete, Tarih: 12 Kasım 2010, Sayı: 27757.
73. Türk Standardları Enstitüsü. TS 9111. .zürlüler ve hareket kısıtlılığı bulunan kişiler için binalarda ulaşılabilirlik gerekleri. 22.11.2011; TS 12576. Şehir içi yollar - Kaldırım ve yaya geçitlerinde ulaşılabilirlik için yapısal önlemler ve işaretlemelerin tasarım kuralları. 14.06.2012; TS ISO/IEC 40500. Bilgi teknolojisi-Web içeriği erişilebilirlik kılavuzu (WCAG) 2.0. 02.04.2014; TS 13622. Engelliler ve hareket kısıtlılığı bulunan kişiler için toplu taşıma sistemlerinde erişilebilirlik gerekleri. 25.06.2014. <https://intweb.tse.org.tr/standard/standard/StandardAra.aspx> [Erişim tarihi: 20 Ağustos 2015]

74. T.C. Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı Engelli ve Yaşlı Hizmetleri Genel Müdürlüğü. Ulaşılabilirlik. (Plan, Broşürler, Kılavuzlar, Çalışmalar) <http://www.ulasilabilirturkiye.gov.tr> [Erişim tarihi: 15 Temmuz 2015]
75. Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığında Erişilebilirlik İzleme ve Denetleme Yönetmeliği. T.C. Resmi Gazete. Tarih: 20 Temmuz 2013, Sayı: 28713.
76. İstanbul Üniversitesi Yapı İşleri Teknik Daire Başkanlığı. Engelsiz İstanbul Üniversitesi. Tespit Formu (Binalar), Tespit Formu (Açık Alanlar). <http://www.yapi.istanbul.edu.tr/?p=10154> adresinde mevcuttur.
77. İstanbul Büyükşehir Belediyesi. Herkes için Erişilebilir İstanbul. Erişilebilir İstanbul Çalışmaları. <http://www.erisilebiliristanbul.org/Calismalar/Sayfalar/IBB.aspx> [Erişim tarihi: 15 Temmuz 2015]
78. T.C. Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı Engelli ve Yaşlı Hizmetleri Genel Müdürlüğü. 2014 yılı Ulaşılabilirlik destek projesi (UDEP). <http://www.eyh.gov.tr/yayin-ve-kaynaklar/erisilebilirlik/udep/udep-2014> [Erişim tarihi: 16 Eylül 2015]
79. Ergenoğlu AS, Yıldız S. Fiziksel Erişilebilirlik. "Engelsiz Türkiye İçin Yolun Neresindeyiz? Mevcut Durum ve Öneriler" (Ed. Menda E, Balkan N, Berktaş N), Sabancı Üniversitesi Yayınları, İstanbul: İmak Ofset; Mart 2013. s. 124-71.
80. 5809 sayılı ve 5 Kasım 2008 tarihli Elektronik Haberleşme Kanunu. T. C. Resmi Gazete. Tarih: 10 Kasım 2008, Sayı: 27050.
81. T.C. Bilgi ve Teknoloji Bakanlığı. Sektörel Araştırma ve Stratejiler Dairesi Başkanlığı. Özürlülere yönelik teknolojik düzenlemeler. 2011. http://btk.gov.tr/File/?path=ROOT%2F1%2FDocuments%2FSayfalar%2FArastirma_Raporlari%2FOzurlulere_Yonelik_Teknolojik_Duzenlemeler.pdf
82. Yelçe NZ, Burat MB, Ensari PD. Bilgi ve Hizmete Erişim. "Engelsiz Türkiye İçin Yolun Neresindeyiz? Mevcut Durum ve Öneriler" Editörler: Menda E, Balkan N, Berktaş N. Sabancı Üniversitesi Yayınları, İstanbul: İmak Ofset; Mart 2013. s. 20-121.
83. Türkiye Engelsiz Bilişim Platformu. <http://www.engelsizbilisim.org/> [Erişim tarihi: 3 Ekim 2915]
84. Engelsiz Erişim Çalışma Grubu. Bilgi ve İletişim ve Teknolojilerinde Engelsiz Erişim. Bilgi Teknolojileri ve İletişim Kurumu. BTK Yayın No: 0001, Ankara: Mayıs 2012.
85. T.C. Kalkınma Bakanlığı, TÜBİTAK BİLGEM YTE. Kamu İnternet Siteleri Rehberi Projesi. Kamu İnternet Siteleri Rehberi. Bölüm 4. Erişilebilirlik. <http://kamis.gov.tr/> [Erişim tarihi: 3 Ekim 2015]
86. Türkiye Bilişim Derneği. "Bilişimle Engelleri kaldırıyoruz" çalıştay raporu. 6 Kasım 2014, Ankara. <http://www.engelsizbilisim.org/bilisimle-engelleri-kaldiriyoruzcalistayi-raporu/> [Erişim tarihi: 3 Ekim 2015]
87. Global Universal Design Commission, Inc. (GUDC). Overview. <http://www.globaluniversaldesign.org/about-us>
88. T.C. Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı Engelli ve Yaşlı Hizmetleri Genel Müdürlüğü. Uluslararası Yapılı Çevrede Ulaşılabilirlik Toplantısı (<http://www.eyh.gov.tr/uygulamalar/organizasyonlar/> Erişim tarihi: 5 Ekim 2015) ve Toplantı sonuçları (29-30 Kasım 2012) Ekoyapı Derg 2013;13:100-105 (Sonuçlar s. 105)
89. T.C. Yüksek Öğretim Kurulu, Anadolu Üniversitesi. "Herkes için Tasarım" Müfredat Geliştirme Çalıştayı. 16-17 Haziran 2011. Anadolu Üniversitesi, Eskişehir. http://hertas.anadolu.edu.tr/calistay_hertas_eskisehir2011_sonucraporu.pdf [Erişim tarihi: 10 Ekim 2015]
90. 573 sayılı ve 30 Mayıs 1997 tarihli Özel Eğitim Hakkında Kanun Hükmünde Kararname. T. C. Resmi Gazete. Tarih: 6 Haziran 1997, Sayı: 2301
91. T.C. Milli Eğitim Bakanlığı. 2008/60 sayılı Kaynaştırma Yoluyla Eğitim Uygulamaları konulu M.E.B. genelgesi. <http://eyh.aile.gov.tr/mevzuat/ulusal-mevzuat/genelgeler/> [Erişim tarihi: 28 Ağustos 2015]
92. Güneş H, Aktaş İ, Konuk Ö, Şahsuvaroğlu T. Eğitim. "Engelsiz Türkiye İçin Yolun Neresindeyiz? Mevcut Durum ve Öneriler" Editörler: Menda E, Balkan N, Berktaş N. Sabancı Üniversitesi Yayınları. İstanbul: İmak Ofset; Mart 2013. s. 174-227.
93. T.C. Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı Engelli ve Yaşlı Hizmetleri Genel Müdürlüğü. Destek Özel Eğitim Hizmetlerinin verimliliğini Araştırma Projesi (DESÖP). <http://eyh.aile.gov.tr/yayin-ve-kaynaklar>
94. Tohum Türkiye Otizm Erken Tanı ve Eğitim Vakfı, Eğitim Reformu Girişimi. Kaynaştırma/bütünleştirmenin etkinliğini artırmak için politika ve uygulama önerileri projesi: Türkiye'de kaynaştırma/bütünleştirme yoluyla eğitimin durumu. İstanbul: Mega Basım; Şubat 2011.
95. T.C. Milli Eğitim Bakanlığı. Özel Eğitimin Gü.lendirilmesi Projesi [http:// orgm.meb.gov.tr/www/ozel-egitimguclendirilmesi-projesi/icerik/558](http://orgm.meb.gov.tr/www/ozel-egitimguclendirilmesi-projesi/icerik/558) [Erişim tarihi: 12 Eylül 2015]
96. Yüksek Öğretim Kurumları Engelliler Danışma ve Koordinasyon Yönetmeliği. Resmi Gazete Tarihi: 14.08.2010 Resmi Gazete Sayısı:27672.
97. İstanbul Üniversitesi. Engelli Öğrenci Birimi. Misyon/Vizyon. <http://engelsiz.istanbul.edu.tr/?p=6898>
98. <http://enuygar.istanbul.edu.tr/> [Erişim tarihi: 13 Eylül 2015]
99. Towards Inclusive Universities by Empowering Disabled Students (TIU). www.tiu.org.tr/ [Erişim tarihi: 13 Eylül 2015]
100. 657 sayılı ve 14 Temmuz 1965 tarihli Devlet Memurları Kanunu (değişikliklerle birlikte). T.C. Resmi Gazete. Tarih: 23 Temmuz 1965, Sayı: 12056.
101. Engelli kamu personel seçme sınavı ve engellilerin devlet memurluğuna alınmaları hakkında yönetmelik (Bakanlar Kurulu Kararının Tarihi: 2/1/2014, No: 2014/5780). T.C. Resmi Gazete. Tarih: 7 Ocak 2014, Sayı: 8906.
102. T.C. Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı Engelli ve Yaşlı Hizmetleri Genel Müdürlüğü. Engelli ve yaşlı bireylere ilişkin istatistik bilgileri. Yıllık İstatistik Bülteni, 2015. http://eyh.aile.gov.tr/data/551169ab369dc57100ffbf13/engelli%20ve%20ya%C5%9Flu%20bireylere%20ili%C5%9Fkin%20istatistiki%20bilgiler_2015.pdf

103. 6518 sayılı ve 6 Şubat 2014 tarihli Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığının Teşkilat ve Görevleri Hakkında Kanun Hükmünde Kararname ile Bazı Kanun ve Kanun Hükmünde Kararnamelerde Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun. T.C. Resmi Gazete. Tarih: 19 Şubat 2014, Sayı: 28918
104. T.C. Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı Engelli ve Yaşlı Hizmetleri Genel Müdürlüğü. İşgücü Piyasasının Özürlüler Açısından Analizi Araştırması. Aralık 2011, Ankara.
105. Korumalı İşyerleri Hakkında Yönetmelik. T.C. Resmi Gazete. Tarih: 26 Kasım 2013, Sayı: 28833
106. T.C. Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı Engelli ve Yaşlı Hizmetleri Genel Müdürlüğü, Ankara Kalkınma Ajansı. "Engelim Üretmeye Engel Değil" Projesi. <http://eyh.aile.gov.tr/haberler/engelim-uretmeye-engel-degil-projesi> [Erişim tarihi: 12 Eylül 2015]
107. Çınarlı S. Türkiye ile Bazı Avrupa Birliği Ülkelerinde Engellilik Kavramı ve Engelli İstihdamı ile ilgili Düzenlemelerin İncelenmesi. ÖZ-VERİ Dergisi 2010;7. www.ozida.gov.tr/default20.aspx?menu=ozveri&sayfa=ov13/ov13mak4
108. Özel Mesleki Rehabilitasyon Merkezleri Hakkında Yönetmelik (Ek ve Değişiklikler: 31.07.2009/27305 ile birlikte). T.C. Resmi Gazete. Tarih: 2 Mayıs 2006, Sayı: 26156.
109. İzmit Büyükşehir Belediye Başkanlığı, Dilek Sabancı Gülen Yüzler Engelliler Mesleki Rehabilitasyon ve İşyeri Merkezi. <http://www.sabancivakfi.org/sayfa/dilek-sabanci-gulen-yuzler-engelliler-mesleki-rehabilitasyon-ve-isyeri-merkezi>. [Erişim tarihi: 12 Eylül 2015]
110. Kayacı E. Özürlüler için verimli bir istihdam politikası oluşturulması, [Uzmanlık Tezi]. T.C. Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı, Türkiye İş Kurumu Genel Müdürlüğü, Ankara, 2007.
111. Chamberlain MA, Fialka Moser V, Schüldt Ekholm K, O'Connor RJ, Herceg M, Ekholm J. Vocational rehabilitation: an educational review. *J Rehabil Med* 2009;41:856-69.
112. Özcan E. İş yerinde ergonomik risklerin değerlendirmesi ve hızlı maruziyet yöntemi (HMD). *Mühendis Makine Derg* 2011;616:86-9.
113. Esmailzadeh S, Ozcan E, Capan N. Effects of ergonomic intervention on work-related upper extremity musculoskeletal disorders among computer workers: a randomized controlled trial. *Int Arch Occup Environ Health* 2014;87:73-83.
114. Gutenbrunner C, Ward AB, Chamberlain MA. White Book on Physical and Rehabilitation Medicine in Europe. *J Rehabil Med* 2007;39:1-48.
115. Gutenbrunner C, Lemoine F, Yelnik A, Joseph PA, de Korvin G, Neumann V, et al. The field of competence of the specialist in physical and rehabilitation medicine (PRM). *Ann Phys Rehabil Med* 2011;54:298-318.
116. Gutenbrunner C, Meyer T, Melvin J, Stucki G. Towards a conceptual description of Physical and Rehabilitation Medicine. *J Rehabil Med* 2011;43:760-4.
117. von Groote PM, Bickenbach JE, Gutenbrunner C. The World Report on Disability - implications, perspectives and opportunities for physical and rehabilitation medicine (PRM). *J Rehabil Med* 2011;43:869-75.
118. Giustini A, Von Groote PM, Christodoulou N, Michail X, Vanderstraeten G. Disability and human rights: the World Report on Disability as a unique opportunity to review and enrich European health policy. *Eur J Phys Rehabil Med* 2012;48:179-88.
119. Gutenbrunner C, Bethge M, Stucki G, Li J, Lains J, Olver J, et al. Dissemination, analysis, and implementation of the World Report on Disability: the roadmap of the International Society for Physical and Rehabilitation Medicine. *Am J Phys Med Rehabil* 2014;93(Suppl 1):S68-72.
120. World Health Organization. WHO global disability action plan 2014-2021: Better health for all people with disability. Sixty-seventh World Health Assembly. Provisional agenda item 13.3. Document A67/16, 4 April 2014.
121. Stucki G, Grimby G. Organizing human functioning and rehabilitation research into distinct scientific fields. Part I: Developing a comprehensive structure from the cell to society. *J Rehabil Med* 2007;39:293-8.
122. Stucki G, Reinhardt JD, Grimby G. Organizing human functioning and rehabilitation research into distinct scientific fields. Part II: Conceptual descriptions and domains for research. *J Rehabil Med* 2007;39:299-307.
123. Stucki G, Reinhardt JD, Grimby G, Melvin J. Developing research capacity in human functioning and rehabilitation research from the comprehensive perspective based on the ICF-model. *Eur J Phys Rehabil Med* 2008;44:343-51.